

Fotografia de Bocairent, abans de 1940

HISTÒRIA®

LA FUNDACIÓ D'UNA COMPANYIA DE MOROS A BOCAIRENT L'ANY 1852

I. El context general de les festes de Moros i Cristians

Quan Albert Alcaraz intenta acotar les festes valencianes de Moros i Cristians, les defineix com «un tipus de festa originada a partir d'uns models previs, però nova en forma i contingut». Afirmar que són «una festa moderna, perquè naix en un context de canvi social i de ruptura amb la societat tradicional, amb l'entrada en escena de la burgesia com a classe social motora d'un nou model de societat, liberal i participativa».¹ Des d'eixa suggerent perspectiva, els Moros i Cristians bocairentins degueren sorgir per transformació d'una sèrie d'actes que formaven part de la funció de soldadesca i que estaven integrats en les festes patronals locals, de manera similar a altres pobles veïns.

La nova estructura de les festes contrasta amb l'anterior, on «els membres de les milícies ciutadanes realitzen exhibicions d'alarde i d'homenatge durant les processons i romeries, tot acompanyant el pas de les imatges dels sants patrons amb música, vol de banderes i salves d'arcabuseria. En algunes ocasions, una vegada conclòs el trasllat o la volta processional, els seus components si-

mulen, vestits amb la indumentària pertinent, la lluita entre dos bàndols, moros i cristians, i la pugna per la conquesta d'una plaça o castell».²

Segons els sociòlegs de la festa, el nou model es va desenvolupar bàsicament a Alcoi, a partir de l'any 1741, quan es restablí la soldadesca, prohibida des de la Guerra de Successió, i s'adoptà una nova seqüenciació dels dies festius. Posteriorment, un conjunt de pobles, on també hi havia soldadesca, van incorporar les ambaixades i la lluita entre dues companyies de moros i cristians amb la conquesta d'un castell, primer pas cap a la configuració moderna de les festes. Fou el cas, entre d'altres, de Petrer, Saix, Villena, Castalla, Onil, Biar, Beneixama, Banyeres de Mariola, Cocentaina, Bocairent... En determinats casos aquesta evolució està documentada, com podem veure en alguns exemples propers:

- Banyeres de Mariola. En el quadern d'excursions del botànic Antoni Josep Cavanilles, hi ha una anotació referida al 23 d'abril de l'any 1792 on diu que «hacían los de Bañeres en ese día la fiesta de San Jorge, la que continuaron en el siguiente con grande estruendo de tyros y ataques, representando la toma del castillo por los moros y la represa que después hicieron los cristianos».³

1. ALCARAZ SANTONJA, A., *Moros i Cristians. Una festa*. Edicions del Bullent, Picanya, 2006, p. 37.

2. ARIÑO VILLARROYA, A. – GÓMEZ SOLER, S., *La festa mare. Les festes en una era postcristiana*. Museu Valencià d'Etnologia - Diputació de València, València, 2012, p. 93.

3. VAÑÓ PONT, J.L., *Manta a cuadros*. Comparsa de Moros Vells, Banyeres de Mariola, 2008, p. 22.

- Biar. En el *Llibre municipal d'actes* de 1806 es troba una descripció detallada dels actes festius amb referències a la conquesta d'un castell per part d'una companyia de moros i una altra de cristians, acció que es desplegava en dues vesprades consecutives.⁴ Posteriorment, en la primera crònica trobada de les festes de Biar, referida a l'any 1838, s'indica que ja hi havia «Moros i Cristians» a Alcoi, Onil, Beneixama i Biar.⁵ Segons el cronista, en aquesta darrera vila les festes duraven tres dies, el veïnat es dividia en dos bàndols que formaven comparses de moros i cristians (la primera d'ells vestia a l'africana). Hi existien els càrrecs de capitans, alferes i sergents, i la festa s'estructurava en tres dies: el primer, amb la processó amb soldadesca del trasllat de la Mare de Déu de Gràcia des de l'ermita; el segon, amb funció d'església al matí i la presa del castell de fusta pels cristians i ambaixada amb victòria dels moros a la vesprada; i el tercer, amb la mateixa estructura, però amb victòria dels cristians, explosió del cap de Mahoma i la conclusió de la festa mitjançant la processó del retorn de la patrona a l'ermita.⁶
- Beneixama. A més de la referència anterior, en l'arxiu municipal de Biar hi ha un document molt interessant del dia 8 de setembre de 1840.⁷ Aquell dia es van reunir 23 veïns de Beneixama que van pactar uns capítols per a l'organització de les festes de l'Aurora que anaven a celebrar, des de l'any següent, els dies 7, 8 i 9 de setembre. Es va determinar que onze veïns serien successivament per sorteig capitans dels moros i la resta dels cristians, que l'any anterior a fer de capitans exercirien d'alferes de la companyia respectiva, que els que no ocupaven càrrecs havien d'eixir a disparar acompanyant el capità de la seua companyia, que cadascú havia d'allotjar a sa casa un músic o dos dels que vingueren de fora a tocar en les festes, que altres dos veïns no entraven en les borses de sorteig, ja que s'obligaven a ocupar el lloc de directors o sergents de les companyies, a més de fixar el que cadascú havia d'abonar anualment per a pagar les músiques i subvencionar els capitans.⁸
- Villena. Tot i la referència tradicional a les festes del 1843, el primer document escrit és la llicència del Governador Civil d'Alacant que autoritza la celebració de Moros i Cristians de l'any 1846, tot i que «hubo dis-

gustos en el año anterior».⁹ Posteriorment, l'edició del 8 d'octubre de 1849 del periòdic madrileny *El Católico* recull una crònica sobre les festes de Villena a la Mare de Déu de les Virtuts amb baixada de la imatge i retorn al monestir, desfilada, ambaixades, processó, focs artificials, etc., és a dir, ja unes celebracions ben estructurades.¹⁰

- Bocairent. El document més antic conegut fins ara, una crònica de les festes de 1863 del periòdic valencià *El Rubí*, recull els actes de festa i inclou un detall força significatiu. El cronista, quan es referia a la lluita entre els moros i els cristians, cridava l'atenció dels capitans i, en particular, del capità major de l'any següent «para que restauren completamente la vetusta fortaleza que para los simulados combates levantan en la plaza, lo que contribuirá al mayor lujo y lucimiento de la función».¹¹ Que es parle de l'antiguitat del castell significa, per tant, que també a Bocairent la funció de soldadesca ja s'havia completat prou anys abans amb la construcció del monument fester, les ambaixades i la batalla entre moros i cristians. De fet, en el document de 1852 que ací presentem, ja es designa un individu per a exercir el càrrec d'ambaixador dels moros.

El mateix que hem vist en les poblacions mencionades es va donar en altres com Saix, Elda, Petrer, Onil, Castalla, Monfort...¹² En tots els casos, hi ha una evolució des de la soldadesca, amb la incorporació de la lluita entre els moros i els cristians, els alardos, les ambaixades i els castells, cap a l'estructura moderna dels Moros i Cristians valencians. De fet, hi ha documents on es parlava de «soldadesca de moros i cristians».

Amb tot, sembla que el nou model, com hem dit al principi, podia haver arrancat a Alcoi l'any 1741, amb l'aparició de dues companyies, una de cristians i una altra de cristians vestits de moros, i unes festes organitzades ja en tres dies. A poc a poc, les companyies originàries es van dividir en «filaes» de manera que, segons José Fernando Domene, «en el siglo XIX se produjo la aparición de nuevas comparsas que se añadieron a las dos primitivas, la de Moros y la de Cristianos, quedando esta última como heredera de la antigua soldadesca. Este fenómeno se inició en Alcoi, que era la ciudad más industrializada y

4. BELDA DÍEZ, R., «Génesis de la fiesta de Moros y Cristianos de Biar», en DOMENE VERDÚ, J.F. – GONZÁLEZ HERNÁNDEZ, M.A., - VAZQUEZ HERNÁNDEZ, V. (coord.), *Las fiestas de Moros y Cristianos en el Vinalopó*. Centre Estudis Locals del Vinalopó, Petrer, 2006, p. 127. Una notícia més breu sobre la conquesta del castell i la representació dramàtica a Biar ja estava recollida en el llibre d'actes de 1804.
5. [N.B.S]. «Costumbres valencianas: Moros y Cristianos»: *Semanario Pintoresco Español* 19 (1839) 140, [Madrid, 5-5-1839]. Reproduïda per BELDA DÍEZ, R., «Génesis de la fiesta...», p. 132-135.
6. Amb tot, en l'acord municipal de 1806, la Mare de Déu era tornada a l'ermita el quart dia. Sobre la gènesi i desenvolupament de les festes de Biar es pot consultar: ARIÑO VILLARROYA, A., «Historia de las Fiestas de Moros y Cristianos de Biar», en *Fiestas de Moros i Cristians*, Biar, 2012, p. 148-153.
7. ROMERO MAESTRE, J., «Un legado histórico: 1840», en *Programa de Festes de Moros i Cristians*, Beneixama, 1992, s.n. El document procedeix del llegat de la Sra. Maria Payá Santonja.
8. El document no diu res de l'estructura de la festa, de la celebració de la qual hi ha testimoni escrit des de l'any 1841, però es pot pensar que la funció seria molt semblant a la que hem vist a Biar.
9. DOMENE VERDÚ, J.F., «Historia de las fiestas de Moros y Cristianos de Villena», en *Las fiestas de Moros y Cristianos en el Vinalopó...*, p. 163.
10. GIL SAUCO, P., «Las fiestas de Moros y Cristianos de Villena en la prensa del siglo XIX»: *Día 4 que fuera*, Villena, 2013, p. 108-110.
11. TEROL I REIG, V., «Una crònica periodística de 1863 sobre les Festes a Sant Blai», en *150 anys. Moros i Cristians Bocairent (1860-2010)*. Associació de Festes de Moros i Cristians a Sant Blai, Bocairent, 2012, p. 35.
12. Vegeu: GONZÁLEZ HERNÁNDEZ, M.A., *La fiesta de Moros y Cristianos. Evolución (Siglos XIX-XX)*. Ayuntamiento de Monforte del Cid-Diputación Provincial de Alicante, Monforte del Cid, 1997.

de mayor poder económico...»¹³. El procés estava consolidat en els anys trenta del segle XIX, ja que en el 1839 es va redactar una reglamentació completa de les festes alcoianes. Un exemple feaent el trobem en el testimoni periodístic de *El Heraldo* del 5 de maig de 1844 i la descripció que en fa.¹⁴

En conseqüència, es pot parlar d'una estructura moderna dels «Moros i Cristians», almenys en l'àrea valenciana, quan es donen de manera simultània una sèrie d'elements: a) els procedents de la soldadesca, amb alardos, salves d'arcabuseria i parades militars, que en el seu origen podien anar lligats al caràcter religiós de la festa patronal, ja que les antigues companyies participaven de manera activa en els trasllats i les processons; b) la representació teatral de la lluita entre els moros i els cristians, amb ambaixades i escaramusses per conquerir el castell; i c) l'aparició d'unes companyies, comparses o «filaes» autònomes, com a entitats a través de les quals s'articula la participació dels festers.

Aquest darrer aspecte social, bé s'explique com a creació de filaes dins d'una companyia o bàndol -com és el cas alcoià-, bé com a fundació de les diverses comparses de cada bàndol per evolució des de la primitiva companyia mora o cristiana, és el tret que li dona a la festa de Moros i Cristians un caràcter modern i la distingeix de la soldadesca anterior. En paraules d'Antonio Ariño i Sergi Gómez, l'estructuració del col·lectiu fester en filaes suposa un canvi radical, ja que «la festa de Moros i Cristians que s'implanta i difon a partir d'aquest moment és moderna, no només per la seua gènesi històrica, sinó també per l'estructura i el contingut, lligada a la industrialització i modernització urbana, al creixement econòmic que permet estalviar i reservar diners per a determinades despeses sumptuàries i a la societat liberal que afavoreix la participació associativa».¹⁵

Un cop consolidat el nou marc, sembla intranscendent que cada poble opte per l'esquema de la trilogia alcoiana -entrada, festa religiosa i alardos en dies diferents- o per l'anomenat «model del Vinalopó», que podria tindre els orígens a Biar, on els elements militar, religiós i teatral de la festa s'entremesclen en les diverses jornades festives.¹⁶ Per això, tot i les diferències evidents entre uns pobles i altres, es pot parlar de l'existència d'un model valencià modern de les festes de Moros i Cristians. Aquest és el context general en el qual analitzarem el document de la creació d'una companyia o comparsa de moros a Bocairent.

II. L'origen de les filaes de Moros Vells

Si contemplem les poblacions de l'àmbit valencià de les festes de Moros i Cristians pel que fa a les filaes de moros, podem trobar, des d'una perspectiva «nominalista», dos models diferenciats:

a) L'alcoià. No existeix filà de moros vells. A Alcoi, una de les comparses més antigues del bàndol era La Llana, amb diverses filaes numerades amb eixa denominació, la qual van perdre en benefici de la popular i va mantindre el nom només la primera d'elles. De ma-

13. DOMENE VERDÚ, J.F., «El origen de las comparsas y filaes de las fiestas de Moros y Cristianos», en *III Congreso Nacional de la Fiesta de Moros y Cristianos (Murcia 2002)*, UNDEF-CAM, Murcia, 2002, p. 297-298.

14. Segons el cronista la festa se celebrava en tres dies: el 22 d'abril, al toc matutí d'oració, diana de totes les «filaes», presidida pel sergent de cadascuna d'elles, que anunciava la festa a tot el poble; al matí, entrada de la comparsa dels «capellans» que pren el castell; a les 2 de migdia, entrada dels moros; a les 4 passeig per la ciutat dels moros i cristians, i a la nit, retreta i balls. El dia 23 diana, recollida dels caps de cada filà, processó del trasllat i missa, processó vespertina de Sant Jordi i la relíquia, nou trasllat del sant a la seua capella, i a la nit de nou retreta i balls. I el dia 24, alardo, estafeta, ambaixades i batalla, tant al matí com a la vesprada, de manera que la festa acabava amb una acció de gràcies al Patró i la corresponent retreta com en els dies anteriors. El periodista indica, a més, que van participar 13 comparses de cristians, 10 de moros i 12 bandes de música militars.

15. ARIÑO VILLARROYA, A. – GÓMEZ I SOLER, S., *La festa mare...*, p. 95. En la mateixa línia l'investigador francès Jean Pierre Albert indica que «uno de los puntos fuertes del modelo valenciano es el sistema de sociabilidad que impone» i considera que la companyia, comparsa o filà és «la piedra de toque de la fiesta». Vegeu: ALBERT, J.P., «Moros y cristianos en el País Valenciano. La «ilusión de la fiesta», en ALBERT-LLORCA, M. i GONZÁLEZ ALCANTUD, J.A., *Moros y cristianos. Representaciones del otro en las fiestas del mediterráneo occidental*. PUM-Diputación de Granada, Toulouse-Granada, 2003, p. 92.

16. Sobre els dos esquemes festers com a tipus del que anomena «variante levantina de la fiesta», vegeu: DOMENE VERDÚ, J.F., «Síntesis histórica de las fiestas de Moros y Cristianos» en *III Congreso Nacional...* 2002, p. 353-376, i «Elementos y tipología de Fiestas de Moros y Cristianos», en *Las fiestas de Moros y Cristianos en el Vinalopó...*, p. 45-54.

nera semblant, La Llana fou la filà mora més antiga a Callosa d'En Sarrià (1860) i la segona més vella a Cocentaina (1867) i Muro (1880). A més, en els pobles amb comparsa de Moros Vells, l'estil de La Llana serà influent en l'aparició dels Moros Nous.

b) El de «moro vell». En altres poblacions on la festa va començar amb una comparsa de cada bàndol, la mora s'anomenava Companyia de Moros, sense més. Dins d'aquest grup trobem tres casos diferents:

1. Aquelles poblacions on l'antiga companyia passa a ser comparsa i es manté el nom de Moros. És paradigmàtic, per exemple, el cas de Beneixama: com que actualment és l'única comparsa del bàndol, el nom no ha canviat des de 1840 i ha perdurat l'original de Moros.¹⁷ Un altre cas semblant és el de Monfort i la Font de la Figuera, on hi ha dues comparses, moros i cristians, a les quals es va afegir una tercera, els contrabandistes. Finalment a Cabdet, la filà primigènia del bàndol rep el nom de Moros, tot i que el 1977 va patir una escissió, els Tarik.¹⁸
2. Poblacions on van aparèixer, ja en el segle XIX, altres filaes del bàndol moro, però en què el nom de la més antiga continua essent el de Moros. És el cas d'Onil, tot i haver-hi Marrocs i Moros Artistes, i Saix on també des de 1860, aproximadament, es va crear una nova comparsa de Marruecos.¹⁹
3. En la resta de poblacions, com a conseqüència de l'aparició d'altres comparses mores, la primitiva filà va rebre l'adjectiu «vells», fet que vol ressaltar que eren els originaris, els primers, els fundadors, per a diferenciar-los de la nova filà posterior. Així, trobem Moros Vells per a diferenciar-los dels Moros Nous a Banyeres de Mariola, Biar i Villena, dels Marrocs i Moros Marins a Bocairent, dels Moros Grocs a Castalla i dels Turcs, Moros Nous o Marrocs a Petrer.²⁰

El cas que ací ens interessa és el tercer, però la documentació que tenim de les diverses filaes històriques de Moros Vells és molt escassa. Vegem els pobles anteriors:

- Banyeres de Mariola. El primer document on ja figura el nom de Moros Vells és de l'any 1875, a propòsit del nai-

xement d'un fill del fester Francisco Francés Molina, el qual, com a mostra d'agraïment pren la banda de capità de la comparsa per a l'any següent.²¹ Cal considerar, per tant, que els primers moros eren coneguts llavors com a Moros Vells, perquè ja existia la segona filà del bàndol, els Moros Nous.

- Biar. Hem vist que en l'article de l'any 1839 sols s'esmenta la comparsa dels Moros. En el mes de juny de l'any 1858 es va fundar una segona filà del bàndol, que primerament es va nomenar Moros Jovens, però que en el reglament propi del 1889 ja es denominava Moros nous.²² Per tant, des de l'aparició de la nova filà els primitius Moros ja passaran a ser els Moros Vells.
- Castalla. Tot i que la tradició oral remunta l'antiguitat fins als anys 1823 o 1839, el primer document és un quadern de Vicente Torró Donat escrit al voltant de 1867, on ja s'utilitza el terme Moros Vells, si bé no sabem si era per a distingir-los d'una comparsa de vida efímera a Castalla, els Moros Marins, que va acabar integrant-s'hi en l'any citat, o dels Moros Grocs, que pogueren comparèixer en les festes al voltant de l'any 1858.²³
- Villena. Segons José Fernando Domene, «estas compañías que formaban la soldadesca se convirtieron en las dos comparsas más antiguas, la de Cristianos, que vestía siempre «a la antigua española», y la de moros que lo hacía «a la usanza turca».²⁴ S'afirma que hi ha dades sobre l'existència de la comparsa dels moros des de 1843, però l'adjectiu «vells» sembla que es va generalitzar en l'àmbit popular en la dècada dels setanta d'aquell segle, ja que poc abans, sobre l'any 1854, la tradició oral afirma que es van fundar els Moros Nous, a imitació de La Llana alcoiana, tot i que la primera referència escrita és de l'any 1860.
- Petrer. El seu cas és un poc diferent de la resta. Des de la meitat del segle XIX es parla d'una comparsa de moros, que esdevindrà de Moros Vells a partir de l'aparició d'altres filaes, probablement al voltant de 1930, però sense haver-hi una continuïtat nítida, de manera que la recuperació definitiva del nom de Moros Vells es produeix a partir de 1974.²⁵

17. Sobre la festa a Beneixama, vegeu: MOLINA BERENQUER, M.M., «Pervivencia de la influencia militar en la fiesta de moros y cristianos de Beneixama», en *Las fiestas de Moros y Cristianos en el Vinalopó...*, p. 91-100. Afirma l'autora que en l'any 1887 va haver-hi una comparsa denominada «Turcs» però que no va prosperar.

18. MENARGUES, J., «Las fiestas de Moros y Cristianos de Caudete», en *Las fiestas de Moros y Cristianos en el Vinalopó...*, p. 137-154. Segons l'autor, les tres comparses més antigues eren «Antigua, Guerreros y Moros», de les quals diu que «toda vez que sospechamos de un momento bastante anterior, habrá que esperar hasta 1880 para descubrir las primeras pruebas de la existencia de grupos organizados o comparsas» (p. 143).

19. En el cas de Saix, Vicente Vázquez menciona una acta de fundació de la comparsa dels Moros, l'any 1863, amb 26 components, i que manté el nom original. Vegeu: VÁZQUEZ HERNÁNDEZ, V., «Devoción religiosa, milicias y moros y cristianos de Sax», en *Las fiestas de Moros y Cristianos en el Vinalopó...*, p. 187-210.

20. També hi ha comparsa de Moros Vells a Agost, Crevillent («moros vells tuareg»), Oriola («moros vells d'Aben Mohor») i Sant Vicent del Raspeig, però en els quatre casos es tracta de festes iniciades en la segona meitat del segle XX i que, per tant, no són significatives per al nostre estudi.

21. VAÑÓ I PONT, J.L., *Moros vells*. Edita Comparsa de Moros Vells, Banyeres, 1994, p. 63.

22. Sobre la història d'aquesta segona filà mora de Biar, vegeu: BELDA DÍEZ, R., ROMÁN LUNA, A., CAMARASA BERNABEU, M. i BELDA DÍEZ, C., *150 anys, Moros Nous de Biar, 1858-2009*. Ed. Comparsa de Moros Nous, Biar, 2009. Segons els autors, els fundadors es van inspirar pel que fa al vestit en la filà de la «Manta Roja» de Cocentaina.

23. He d'agrair a Luis Soler López, cronista oficial de Castalla, el que m'haja facilitat el text de la ponència inèdita sobre els Moros Vells de Castalla, pronunciada en el II Congrés sobre «Moros viejos y moros fundadores», celebrat l'any 2013 en aquella vila. Sobre l'origen de les festes de Moros i Cristians en aquesta població: GONZÁLEZ HERNÁNDEZ, M.A., «Castalla en el origen de la fiesta de Moros y Cristianos (1648-1804)», en *III Congreso Nacional...*, pp. 325-336.

24. DOMENE VERDÚ, J.F., «El origen de las comparsas y filaes de las fiestas de Moros y Cristianos», en *III Congreso Nacional...*, p. 292.

- Bocairent. En la crònica periodística de 1863, que hem citat abans, el nom és el de Companyia de Moros. Ara bé, en el reglament de les festes locals més antic que s'ha trobat, el de 1887, la comparsa ja és mencionada com a de Moros Viejos.²⁶ Es pot pensar, per tant, que l'aparició dels Marrocs (1868) o dels Moros Marins (1869) pogué ser el motiu del canvi del nom de Moros a Moros Vells.

En resum, podem afirmar que els Moros Vells, en les poblacions on existeixen des del segle XIX, van ser la primera comparsa o filà del bàndol moro, i que s'afegeix l'adjectiu «vell» al nom original de «moro», perquè, en formar-se noves companyies del bàndol de la mitja lluna, era la denominació popular amb què els coneixia el veïnat, la qual va acabar arrelant i es va convertir en l'oficial de la filà.

Per això, la interpretació de Vañó Silvestre sobre l'origen dels Moros Vells bocairentins és qüestionable. El prevere encerta, com després veurem, en què la comparsa fou anterior a 1860 i una de les més antigues, però fa una sèrie d'afirmacions incertes: que en un principi fou comparsa de cristians i no de moros, la qual va passar al bàndol moro en el 1860, que tenen l'origen en els Piquers que es van vestir de «moriscs» en el segle XVII, que els Moros Vells eren els convertits i batejats que passaven a ser Cristians Nous, que era una filà de Cristians Moros o de Moros Espanyols...²⁷ A parer nostre, les coses són prou més senzilles: a Bocairent, com a la resta de poblacions esmentades, eren Moros Vells per ser els primers, els antics, els fundadors, per contraposició a les posteriors comparses de moros.²⁸ És revelador que en el Reglament per a la Festa de Sant Blai i en el programa de les festes del mateix any 1896, el més vetust que es coneix, escrits tots dos en castellà, no se'ls denomine Moros Viejos sinó Moros Antiguos, detall que reforça més la nostra opinió.²⁹

III. L'acta de fundació dels moros de Bocairent

En els protocols del notari Rafael V. Lloret, que vivia i exercia a Bocairent, hi ha un document on vint veïns fan un conveni pel qual s'obliguen a assistir a la festa de Sant Blai amb l'uniforme de moro.³⁰ L'acta és del 8 de febrer de 1852, és a dir, pocs dies després de les festes patronals. Quins deures assumien els signants del document?

En primer lloc, s'obligaven a participar tots els anys disparant en la processó que se celebrava cada 3 de febrer en honor del patró de la vila, així com en «demás que se celebra en vísperas y cuanto ocurra». Probablement, en la vespra també es devia realitzar funció de soldadesca o similar, mentre que les festes podien completar-se amb les ambaixades i les preses del castell de fusta. Ara bé, el compromís dels components de la companyia incloïa assistir uniformats amb decència de moros i «hacer el servicio cada uno cada año según se acostumbra».

Queda palés, per tant, que ja existia un costum d'acompanyar amb disparades la processó del sant i que eixe fou el motiu explícit pel qual vint veïns es van constituir com a comparsa de moros. El fet que indiquen que es vestiran «amb decència» de moros, considerem que pretén indicar que no es farà una celebració forassenyada, sinó que es tindrà el degut respecte al sant i a la funció religiosa. En la nostra opinió, de la mateixa manera que a Alcoi en el segle XVII es parlava de l'existència d'una companyia de Christianos Moros i en el XVIII d'una altra d'arcabussers «de cristianos vestidos de moros», remarcant que el fet d'anar vestits de moros era sols un element de l'escenografia ritual, també ací es vol tindre cura en evitar qualsevol interpretació que pose en dubte les creences autèntiques dels components de la nova companyia bocairentina.³¹

Ara bé, per a exercir eixa funció, els signants es van comprometre a una sèrie d'obligacions:

a) La Ratlla. Tots els diumenges de l'any, des de les dotze del matí a les dues de migdia, cada component havia de dipositar un ral de billó en casa i poder d'un d'ells:

25. També a Petrer l'origen de les festes es pot situar en la primera meitat del segle XIX i els moros seran l'única comparsa del bàndol, junt a les cristianes: biscaïns, catalans, garibaldins... És probable que el nom de Moros Vells apareguera a partir de 1930, després de la creació esporàdica d'una filà anomenada Turcs. En l'any 1951 es van crear els Marrocs (després anomenats Moros Nous) i l'antiga filà mora va prendre el nom oficial d'Àrabs Damasquinos fins al 1974, en què va recuperar el nom popular de Moros Vells. Sobre les festes de Petrer: NAVARRO POVEDA, C., «Origen y desarrollo de las fiestas de Moros y Cristianos en Petrer», en *Las fiestas de Moros y Cristianos en el Vinalopó...*, p. 235-262.

26. CANTÓ CASTELLÓ, M., «Un hallazgo histórico: el reglamento de la fiesta de 1887», en *Revista de Festes de Moros i Cristians*, Bocairent, 1995, p. 108-111.

27. VAÑÓ SILVESTRE, F., *Bocairente. Fiestas a San Blas obispo y mártir. Soldadesca. Moros y Cristianos*. Ed. Comisión Publicación Libro, Bocairent, 1982, p. 73-74. La interpretació anterior es manté, segurament per respecte al prolífic cronista local, tant en l'excel·lent llibre col·lectiu *Els moros vells en les festes de Moros i Cristians de Bocairent*. Filà Moros Vells, Bocairent, 2010, com en el documentat article de Blai Insa Pla «Filà de Moros Vells» en *150 anys. Moros i Cristians...*, p. 108-121.

28. Albert Alcaraz manté eixa mateixa explicació pel que fa als Moros Nous, quan afirma que «la seua existència no té més sentit que la contraposició lèxica entre els termes "vell" i "nou", ja que si seguim la lògica amb què es fonamenten els Moros Vells, aquests Nous serien cristians conversos a l'Islam, cosa poc probable de suposar quan es creen les comparses entre finals del segle XIX i principis del XX» (*Moros i Cristians. Una festa...*, p. 94). Hi estic d'acord, però considere que cal ampliar la tesi de la contraposició lèxica també als Moros Vells.

29. Una reproducció, tant del programa com del reglament, es pot veure en la *Revista Programa de Festes de Moros i Cristians de Bocairent*, 1996, p. 109-115.

30. ARXIU MUNICIPAL ONTINYENT, *Protocols notarials de Rafael Vicente Lloret Delgado de Molina*, 1852, f. 25 v. – 28 r.

31. Cal advertir que a Bocairent el costum d'acompanyar el sant amb el vestit de «moro» podia ser prou anterior a la constitució de la companyia de 1852, però ni coneixem el moment en què va començar a ocórrer aquell fet ni l'estructura organitzativa.

Tomàs Lloret, fill del notari. Si transcorregut un mes des de la signatura del document algú no pagava, havia d'abonar una multa de cinquanta rals, l'equivalent a la ratlla d'un any, quedava acomiadat de la companyia i perdia tot el que havia dipositat. A més, en cas d'haver d'executar-se la multa, el sancionat havia de pagar també les costes del procés. Sols en cas de defunció d'algun component, es tornava a la família, o a qui corresponguera, tot el que havia dipositat.

- b) L'acceptació de la distribució anual dels fons. Es dividien així:
- 600 rals de billó per a pagar la música.
 - 40 per a la persona que exercira el càrrec d'ambaixador.
 - El sobrant de l'anterior estava destinat a dues partides: el pagament al sergent o sergents de la companyia i les despeses de la pólvora.
- c) El deure dels individus de la companyia d'oferir llit, llum i seient a la vora del foc, és a dir, pensió completa als músics, amb les peculiaritats següents: si un any hi havia menys músics que festers es feia sorteig per a l'allotjament d'aquells, però els individus de la companyia que quedaven francs, havien de ser els primers a assumir l'obligació l'any següent sense sorteig; en canvi, si hi havia més músics que festers, l'hostalatge dels excedents havia d'anar a compte del capità de l'any.
- d) El compromís d'ocupar de manera rotativa el càrrec de capità, de tal forma que cap component, excepte en cas precís, podia abandonar la companyia i incomplir l'obligació d'acompanyament amb les despeses anuals corresponents, fins que tots els individus que s'havien obligat lliurement en l'acte jurídic hagueren exercit el càrrec.

Es pot pensar, per tant, que la companyia creada l'any 1852 tenia els trets característics d'una comparsa en un sentit estricte: una associació amb estatuts, unes obligacions pecuniàries i festeres comunes, uns càrrecs remunerats exercits per persones alienes com eren els sergents i l'ambaixador, uns caps anuals de la «filà» com eren el capità i l'alferes, la contractació d'una banda de música per amenitzar els actes festius, la funció econòmica de la ratlla setmanal, etc. D'alguna manera podem afirmar que el document recull la creació de la primera

comparsa moderna coneguda com a Moros a Bocairent, de manera que la transformació de les companyies militars de la soldadesca local en comparses de moros i cristians no degué ser tan lineal com s'ha interpretat, sinó que pot respondre a una evolució des d'un model decadent fins a l'aparició d'un altre més adequat a la realitat social, econòmica i política de l'època.

Es correspon aquesta nova companyia amb l'actual comparsa dels Moros Vells? No ho podem assegurar de manera rotunda, però hi ha una sèrie de motius que ens condueixen a defensar eixa conclusió:

- La nova companyia rep el nom genèric de «moros», que, com ja hem explicat, és una característica compartida amb les primeres filaes del bàndol d'altres pobles, de manera que sols quan n'apareguen altres més, per a distingir-se'n, passarà a denominar-se Moros Vells.
- La figura de l'ambaixador moro ja figura lligada des del principi a la nova comparsa, fet que ha continuat sense interrupció fins a l'actualitat. El primer ambaixador fou Jaime Molina Herrero, amb la gratificació ja esmentada de 40 rals anuals i amb l'obligació d'assistir a l'ambaixada, tret de cas de malaltia o d'una altra causa precisa de la qual havia d'avisar amb antelació.
- En l'escriptura original hi ha una nota marginal, estesa el 5 de setembre de 1859, on s'indica que en eixa data s'ha lliurat una còpia de l'acta. Segons la tradició un parell de mesos després, en els primers dies de novembre, el Consell de la Vila va determinar que se celebraren els Moros i Cristians com a festes patronals dedicades a Sant Blai. Es pot pensar, per tant, que la companyia de moros, que ja tenia més de set anys d'existència, pogué utilitzar una còpia del document fundacional per a demostrar i avalar davant del consistori els drets que tenia assolits.

Per tant, a parer nostre, el protocol de 1852 és l'acta fundacional de la comparsa moderna bocairentina dels Moros Vells. Ara bé, se'ns planteja una qüestió: si es va fundar eixe any, perquè l'Ajuntament va tardar vora altres huit a fer la declaració institucional de 1859?

En la nostra opinió, el pas de la soldadesca barroca als moderns Moros i Cristians degué ser un procés gradual, amb moments d'avanços i retrocessos, la incorporació progressiva i puntual de noves filaes, la desaparició d'algunes després d'una existència efímera... La creació dels Moros, l'any 1852, mostra la consolidació a Bocairent del tercer element que hem considerat essencial per a parlar de l'estructura moderna dels nostres Moros i Cristians, les comparses o filaes com a entitats autònomes. Probablement, el que es va fer a Bocairent en les darreries de 1859 fou ordenar i regular la celebració, ja que el procés de creació popular d'associacions o companyies no es podia aturar. A més, no es pot excloure la possibilitat d'al-

gun conflicte entre les comparses, els veïns i l'autoritat civil i el perill d'algun desordre públic. Per això, els regidors locals degueren optar, amb el beneplàcit de l'autoritat eclesiàstica, per organitzar i reglamentar unes festes patronals que ja comptaven amb comparses, ambaixades i castell, elements militars i religiosos, etc.³²

IV. Una anàlisi sociològica dels fundadors de la comparsa Moros

Com ja hem dit, la nova filà fou creada per vint persones, totes elles veïns de Bocairent i majors d'edat -de més de vint-i-cinc anys-, amb l'excepció dels germans Lloret. Amb tot, quan hem cercat els components en els padrons municipals hem descobert que és probable que altres tres també foren menors d'edat, tot i que declararen davant del notari ser majors: Juan Belda Colomer, Antonio Jordá Cabanes i Blas Miralles Silvestre. En la taula següent, ordenada com el document, podem conèixer el nom i cognoms de cadascun d'ells, l'edat aproximada, l'estat civil (segons els padrons municipals de 1848 i 1857), l'ofici i algun detall de parentesc.

Així mateix, podem extraure una sèrie de **conclusions** sobre els fundadors de la companyia Moros:

a) En primer lloc, eren joves, ja que tots tenien entre 21 i 35 anys. Segurament no podia ser d'altra manera, ja

que era necessari un esperit emprenedor per a crear una comparsa i impulsar una nova manera de celebrar les festes de Moros i Cristians.

- b) Pel que fa a l'estat civil, no sabem exactament el que tenien l'any 1852, ja que d'eixa època sols coneixem els padrons esmentats de 1848 i 1857. De la consulta dels mateixos sabem que 14 estaven casats en un any o altre i que 6 eren fadrins. A més, Bautista Carbonell Molina ja havia mort el 1857.
- c) Hi havia relacions familiars estretes entre alguns membres. Així trobem quatre parelles de germans: Vilaplana Belda, Belda Colomer, Belda Calabuig i Lloret Berenguer. També hem trobat alguns cunyats, ja que José Tortosa estava casat amb una germana dels Lloret i Bautista Carbonell amb una de Bautista Herrero.
- d) Pel que fa a l'ofici o ocupació de cadascun d'ells, de tres no tenim notícies, però de la resta hem trobat 8 industrials o fabricants, 7 jornalers i 2 escriptors, els fills del notari. Això ens permet conèixer la base sociològica dels components. No n'hi ha en la nova companyia cap propietari, la classe més conservadora de la societat bocairentina, els membres festers de la qual devien participar en la companyia dels cristians. Ens referim als Aynat, Eiximeno, Asencio, Calabuig, Tudela, Galbis, Puerto, etc., que posseïen la majoria de les terres i masies del terme. Per altra banda, tampoc hem trobat llauradors, que era el segon grup social més nombrós de la vila per darrere dels jornalers, ni

N.	Nom i cognoms	Edat 1852	EC 1848	EC 1857	Ofici	Parentesc
1	Manuel Vidal Leal	35	-	C	Jornaler	
2	José Vilaplana Belda	27	F	F	Industrial	Germà (núm.)15
3	José Belda Alcaraz	32	C	C	Jornaler	
4	Juan Belda Colomer	22	F	C	Jornaler	Germà 17
5	Francisco Belda Belda	25	F	C	Fabricant	
6	José Tortosa Olcina	33	C	C	Fabricant	Cunyat 13 i 14
7	Martín Belda Olcina	28	F	C	Industrial	
8	José Belda Calabuig	30	F	C	Industrial	Germà 9
9	Sixto Belda Calabuig	27	F	F	Fabricant	Germà 8
10	Salvador Alcaraz Sempere	27	C	C	Jornaler	
11	Vicente Molina Botella	27	F	C	Jornaler	
12	Antonio Jordá Cabanes	23	C	C	Industrial	
13	Tomás Lloret Berenguer	24	F	F	Escrivent	Cunyat 6 i germà 14
14	José Lloret Berenguer	21	F	F	Escrivent	Cunyat 6 i germà 13
15	Lorenzo Vilaplana Belda	29	F	F	Industrial	Germà 2
16	Bautista Herrero Beneyto	27	C	-		Cunyat 20
17	Agustín Belda Colomer	25	C	C	Jornaler	Germà 4
18	Francisco Sempere Ferre	25	C	C	Jornaler	
19	Blas Miralles Silvestre	24	F	-		
20	Bautista Carbonell Molina	34	C	†		Cunyat 16

32. Això ens obliga a revisar l'afirmació de Vañó Silvestre sobre el pas de la Soldadesca als Moros i Cristians, produït l'any 1860, en què «lo fundamental consistió en introducir un castillo de madera y un texto de embajadas», ja que tant un com l'altre devien ser anteriors. Vegeu: VANÓ SILVESTRE, F., *Bocairente. Fiestas a San Blas...*, p. 59-60.

comerciants ni, per descomptat, eclesiàstics. Tampoc cap fester estava classificat com «no contribuent» o «pobre de solemnitat», ja que d'haver-ho estat difícilment haguera pogut assumir les despeses.

Per tant, és possible pensar que pertanyien a dos grups locals: la nova burgesia local que li va donar una empenta industrial important a la població des de la meitat del segle XIX i el segment de jornalers que podia exercir oficis i càrrecs d'un cert relleu i responsabilitat en les fàbriques, molins i batans. Tot açò reafirma, doncs, la intuïció de Vañó Silvestre, el qual afirmava que «tradicionalmente han figurado en esta Comparsa liberales moderados de clase acomodada en la industria textil».³³ Es confirma, per tant, a Bocairent aquella tesi que ja va formular José Luis Bernabeu fa més de trenta anys: «No es casual por tanto que coincidente con la instalación y hegemonía económica de la burguesía industrial, se arraiguen y estabilicen al mismo tiempo las estructuras, actos y demás personajes de las fiestas de Moros y Cristianos».³⁴

- e) Probablement eren d'ideologia liberal davant del caràcter més conservador de l'altra o altres companyies locals. Segons la nostra consideració, es pot haver donat a Bocairent una circumstància molt semblant a la de Castalla, on també es vincula els Moros Vells amb el partit liberal, ja que el cap local i comarcal d'aquest era el mencionat Vicente Torró Donat; allí era conegut com «el partit de baix», davant de la comparsa dels Mariners, «el partit de dalt», que eren d'ideologia conservadora.³⁵ Hi ha un altre element significatiu que pot avalar aquesta afirmació. En la relació dels fundadors de la Música Nova bocairentina, l'any 1857, trobem els moros Antonio Jordá Cabanes i Agustín Belda Colomer, a més del xiquet de dotze anys Dionisio, fill de Manuel Vidal Leal, el primer de la llista de la comparsa acabada de crear. També els Herrero i els Miralles eren famílies vinculades amb la nova agrupació musical. Com ja vam apuntar en un altre treball, la segona banda local podia tindre un talant més liberal davant del conservadorisme de la Primitiva.³⁶ Això pot explicar, si més no, la clàssica afirmació que la Música Nova tocava amb els Moros Vells, mentre que la Vella ho feia amb els Mosqueters.
- f) Un dels enigmes de la fundació és la identificació del primer personatge de la relació, l'esmentat Manuel Vidal Leal. Ni ell ni la família apareixen en el padró de 1848, sols quatre anys abans de la creació de la comparsa. El fet que ocupara aquell lloc no devia ser casual: vivia en la casa del costat de la del notari, en la plaça de la Vila, i podia ser l'*anima mater* de la fundació. No tenim més dades sobre ell, a banda de conèixer que la família es va arrelar definitivament a Bocairent.

Amb tot, sospitem que podia procedir de Castalla, on hi havia, com ja hem vist, Companyia de Moros. La resta dels components eren tots veïns de Bocairent i, segurament, nascuts ací.

Poc més podem dir de moment. Sols ens queda replantejar una qüestió. Hem afirmat abans que la companyia de 1852 pot ser l'actual comparsa dels Moros Vells. En la nostra opinió, un element determinant per a assegurar-ho seria mostrar, a més, la continuïtat entre els fundadors i els Moros Vells posteriors. Deixem eixe estudi per a algun component de la filà interessat en el tema, però tot seguit apuntarem un parell de dades:

- El salesià bocairentí Tomás Vidal Verdú fou un dels caps d'esquadra reconeguts de la comparsa en els anys immediatament anteriors i posteriors a la guerra espanyola del segle XX. Doncs bé, era fill de Dionisio Vidal Silvestre, moro vell i nét de l'esmentat Manuel Vidal Leal.³⁷
- El poeta bocairentí Julián Herrero Aleixandre (1877-1947), autor de la lletra de l'himne local, també fou moro vell, filà a la qual va dedicar alguns versos l'any 1922.³⁸ Era nét d'Antonio Herrero Beneyto, germà de Bautista i cunyat de Bautista Carbonell Molina, dos dels fundadors.

Atés el caràcter conservador de la festa bocairentina, en què la tradició familiar ocupava un paper important al si de cada filà, aquests lligams familiars poden ajudar a reforçar la nostra tesi.

Amb tot, celebrem la sort que hem tingut en la troballa del document, l'existència del qual es pot deure a dos factors: el costum ja habitual en el segle XIX de protocol·litzar la fundació de confraries i d'associacions musicals i culturals, i el fet puntual que dos fundadors foren fills i un altre gendre del notari Lloret, el qual volgué donar fe de la creació de la companyia de moros. Ens queden però alguns dubtes per resoldre: com va ser l'evolució concreta des de la soldadesca local a les noves comparses, el dilema sobre la creació dels moros des de la soldadesca o *ex novo*, l'existència probable d'alguna altra companyia mora anterior i el moment en què es pogué configurar, etc. Esperem que el descobriment futur d'algun paper antic ens done més llum sobre el passat dels Moros Vells i de la resta de filaes de Moros i Cristians de Bocairent, encara que siga per a refutar les afirmacions contingudes en aquest treball.

Josep-Vicent Ferre Domínguez

33. VAÑÓ SILVESTRE, F., *Bocairente. Fiestas a san Blas...*, p. 74.

34. BERNABEU RICO, J.L., «Significados sociales de las fiestas de Moros y Cristianos»: *L'Arrel* 1 (1981) 128.

35. SOLER PÉREZ, L., «Moros vells de Castalla» (Comunicació inèdita, ja mencionada).

36. FERRE DOMÍNGUEZ, J.V., «La Música "Nova": els seus estatuts constituents» en *Revista de Festes d'Estiu de Bocairent*, 2003, p. 60-63.

37. ARXIU MOROS VELLS BOCAIRENT. «Libro de cuentas de 1930 a 1954». Tomás Vidal apareix en les relacions de festers de cinc anys (1935-1936 i 1940-1942). Son pare Dionisio en les de 1931 a 1934, ambdós inclosos.

38. Les composicions poètiques es poden llegir en *Els Moros vells en les festes de Moros i Cristians de Bocairent*, p. 85-87. Julián Herrero era empleat de telefònica i, després d'un període a Alcoi, va ser destinat a Alzira (1925) i València (1930), per la qual cosa degué abandonar Bocairent i el «Moros Vells».

nova y demas, a cuyo fin obligo los lin-
 nes de estas en mi respectiva escritura obliga-
 dos habidos y por haber. En cuyo testimonio
 otorgo la presente (a quien dos fe unario y
 la firma), siendo presente por testigos D. José
 Cortes y Olina hacendado y Thomas y D.
 José Maria Loret y Berenguer tenientes
 de escribano vecinos todos tres de esta ciudad
 Villa de Alcoyrente, de que igualmente
 doy fe. Enmendados = autorizados = Manrico Almenar e
 Eborra = la = el = signo = Valen.

Martinus Balda

"

Convenio y Obligacion mutua entre
 diferentes sujetos de esta Villa para la Villa de Alcoyrente, a los
 veinte y tres dias del mes de Febrero, año
 de mil ochocientos ochenta y dos.

Libada ante mi el escribano y testigos infrascriptos, comparendo
 personas de unanimidad conformidad Manuel Vidal
 y Leal, José Vila plena y Balda, José Balda y Al-
 varaz, Juan Balda y Solomey, Francisco Balda y Balda
 Cortes y Olina, Martin Balda y Olina, José Bal-
 da y Calabrig, Pedro Balda y Calabrig, Salvador Al-
 varaz y Ampere, Vicente Molina y Botella, Anto-
 nio Balda y Sabanas, Tomas y José Loret y Berenguer

Document original, f. 25 v.

el Patrimonio de todos mis bienes habidos y por haber, un poderio de Justicia, Remuniciacion de Leyes derechos y fueros de un favor y la general del derecho en forma. Sin lo dijeron y otorgaron (a quienes yo el Curitamo por mi y antecedi y por los dichos doy fe que conusco) lo firmaron los que impieron, y por los que no uno de los testigos presentes que lo fueron, Juan Bautista Aserio hacendado, Carlos Piedra y Ramón de oficio Cardeiro y Blas Ferre y Castelló carpintero vecinos todos tres de esta expresada Villa de que igualmente doy fe. Su mandado: lo es
Respecto = Valen

José Arterio
Rafael de Llerena

Jayme Mohney Exero

Manuel Vidal

Juan Sempere

Ant. Cortes Antonio Torda

Franc. Beldas

Blas Mollas

Salvador Alvaroz

Blas Ferre y Castelló

Juan Antonio Martín Rebola

Document original, f. 28 r.

ANNEXOS

ANNEX I. Transcripció del document

1852, febrer 8. Bocairent

Constitució d'una companyia de moros per a participar en les festes a sant Blai que se celebren tots els anys i obligacions que assumeixen els components

Arxiu Municipal d'Ontinyent, Protocols Notarials de Rafael Vicente Lloret Delgado de Molina, ff. 25 v. – 28 r.

Convenio y Obligación mutua entre diferentes sujetos de esta Villa para asistir a la Fiesta de San Blas con uniforme de Moro [*anotació al marge esquerre*]

Librada primera copia en papel del sello 4º. Día 5 Setiembre de mil 859 en virtud de mandamiento judicial por el juez de primera instancia del partido (de) Onteniente. Doy fe [*anotació posterior al marge esquerre inferior*]

En la Villa de Bocayrente, a los ocho días del mes de Febrero, año mil ochocientos cincuenta y dos. Ante mí el Escribano y testigos infraescritos, comparecieron de unánime conformidad Manuel Vidal y Leal, José Vilaplana y Belda, José Belda y Alcaraz, Juan Belda y Colomer, Francisco Belda y Belda, José Tortosa y Olcina, Martín Belda y Olcina, José Belda y Calabuig, Sixto Belda y Calabuig, Salvador Alcaraz y Sempere, Vicente Molina y Botella, Antonio Jordá y Cabanes, Tomás y José Lloret y Berenguer // (f. 26 r) y por estos su actual Padre Rafael Vicente Lloret por sí y ante sí como a escribano autorizante de unos y otros, con más Lorenzo Vilaplana y Belda, Bautista Herrero y Beneyto, Agustín Belda Colomer, Francisco Sempere y Ferre, Blas Miralles y Silvestre y Bautista Carbonell y Molina todos vecinos de esta dicha Villa de Bocayrente mayores de los veinte y cinco años según su aserción, excepto los dos hermanos José y Tomás Lloret, que los representa su citado Padre,

y Dijeron: Que en obsequio a la celebración de la Fiesta de San Blas Patrón de esta citada Villa de Bocayrente que se celebra todos los años en el día tres de Febrero cada año, y por la devoción que tienen de acompañarle en la Prosección que se celebra han deliberado todos juntos unánimes y conformes asistir en dicha Prosección y demás que se celebra en vísperas y cuanto ocurra uniformados con desencia de Moros para hir desparando en obsequio de dicho Santo y hacer el servicio cada uno cada año según se acostumbra, y en este // (f. 26 v.) estado para que se cumpla esta Escritura, convienen para efectuar todo lo dicho en los términos y modo siguiente:

Primeramente: Que se obligan todos los citados comparecientes de depositar desde este día domingo un real de vellón cada uno de los demás Domingos sin falta, con la obligación que si transcurriese un mes desde esta fecha y no lo cumpliesen, pagarán la multa de cincuenta reales (de) vellón, y quedarán despedidos de la Compañía, perdiendo lo que acaso tengan adelantado, y que la Cantidad de dicha multa quedará a favor de dicha Compañía, para los gastos de Música y demás que ocurra.

2º..... Que en el caso de no cumplir alguno de los Comparecientes y fuese preciso la ejecución de la multa que se imponen quedarán inclusos en el pago de costas, si así lo verificasen.

3º..... El que concluyese del empleo de Capitán de dicha compañía no podrá salirse de ésta hasta que no se concluyan los individuos obligados, a no ser en un caso preciso, y el mismo queda en la obligación de cumplir su puesto y acompañar a todos los de dicha Compañía en los años siguientes que se celebrará dicha Fiesta con los gastos que se oca- // (f. 27 r.) sionen.

4º..... Que todos los fondos que se recojan serán: en primer lugar seiscientos reales (de) vellón para satisfacer a la Música, y todo lo demás sobrante que resulte será para pago del Sargento o Sargentos de dicha Compañía; un más de dicho sobrante también se invertirá en Pólvora para gasto de dicha Compañía, a excepción de la que gaste el Alférez de ella, que será para el Capitán de dicho año, para gastar en dicha función.

5º..... Que en el caso de fallecer alguno de los individuos de la indicada Compañía se le devolverá lo que tenga depositado en la misma a su familia o a quien corresponda de los suyos.

6º..... Que dicha Compañía viene obligada de dar cama, luz y hasiento a la lumbre, y en el caso de ser menos los Músicos que de los individuos de dicha Compañía, se sortearán para su alojamiento y cama, y los individuos que quedasen // (f. 27 v.) francos de alojamiento de Músico, para el siguiente año serán los primeros en tener alojado Músico sin sorteo, y en el caso de superar los Músicos ser más que los individuos de dicha compañía hirán a cargo del Capitán para su alojamiento,

7º..... Del propio modo quedan obligados dichos individuos de la citada Compañía en depositar dicho real de vellón en casa y poder de Tomás Lloret todos los Domingos que quedan prevenidos de anterior, desde las doce del mediodía hasta las dos de la tarde.

Y últimamente: Que comparecido también Jaime Molina y Herrero se constituyó por sí mismo para Embajador de dicha Fiesta en dicha Compañía de Moros, obligándose a la asistencia en la Embajada sin faltar en cosa ni en parte, salvo por enfermedad u otra cosa precisa que el mismo dará aviso en anticipación, y que dicha Compañía viene obligada a gratificarle del citado fondo la cantidad de cuarenta reales (de) vellón cada año que lo desempeñe, sin otra cosa más. Y ambas partes por lo que respectivamente les toca guardar y cumplir obligan // (f. 28 r.) el Patrimonio de todos sus bienes habidos y por haber, con poderío de Justicia, renunciación de Leyes, derechos y fueros de su favor y la general del derecho en forma. Así lo dijeron y otorgaron (a quienes yo el Escribano por mí y ante mí y por los dichos doy fe que conozco) lo firmaron los que supieron, y por los que no uno de los testigos presentes que lo fueron Juan Bautista Asencio hacendado, Carlos Piedra y Vañó de oficio cardero y Blas Ferre y Castelló carpintero vecinos todos tres de esta expresada Villa de que igualmente doy fe.

[*signatures*] Por y Ante mí, Rafael V(icent)e Lloret

Jayme Molina y Errero, Manuel Vidal, José Tortosa, Antonio Jordá, Blas Miralles, Blas Ferre y Castelló, Juan Asencio, Martín Belda, Fran(cis)co Sempere, Fran(cis)co Belda, Salvador Alcaraz.

ANNEX II. Prosopografia

- ALCARAZ SEMPERE, Salvador (Bocairent ca. 1822). Jornaler. L'any 1848 estava casat amb Vicenta Sanz Arándiga, amb la qual vivia en el carrer Ravalet.
- ASENCIO CALABUIG, *Juan Bautista* (Bocairent 24-1-1796). Testimoni de l'escriptura. Fill de José Asensio Molina, del comerç, era un ric propietari i hisendat, el qual va exercir com a financer i industrial llaner. Vivia en el carrer Abadia i en 1857 estava casat amb M. Magdalena Molina Galbis, vint-i-huit anys més jove que ell. Tenien un fill, Francisco, de 6 anys. Fou alcalde ordinari de Bocairent (1830).
- BELDA ALCARAZ, José (Bocairent ca. 1919), Jornaler. Casat amb Teresa Navarro Sanchis, vivien en el carrer Ereta de Peña i tenien quatre fills: Ángela, Teresa, Juan Bta. i José.
- BELDA BELDA, Francisco (Bocairent 2-maig-1826). Fabricant. Fill de Nicolasa Belda Molina, la qual residia en el carrer Mirador, i casat amb M. Dolores Belda Molina. El matrimoni encara vivia l'any 1895 amb dos fills fadrins: Cristóbal i Adelina. En el cementeri de Bocairent podem trobar la làpida amb la data del seu òbit (22-7-1903).
- BELDA CALABUIG, José [Fernando] (Bocairent ca. 1822). Industrial. Era fill de José Tomás Belda Molina i Catalina Calabuig Calabuig, els quals vivien en el carrer Ravalet. Es va casar amb Manuela Asensio Belda. Probablement, era el propietari del mas del Todoner.
- BELDA CALABUIG, Sixto (Bocairent 19-setembre-1824). Fabricant. Germà de l'anterior. El 1857 encara era fadrí i vivia en el domicili familiar.
- BELDA COLOMER, Agustín (Bocairent 11-novembre-1826). Jornaler. Fill de Juan Belda Ferre i Josefa Colomer Belda. Casat amb Florencia Aleixandre Molina vivien en el carrer Raqueta, amb els pares de la dona. Era músic de la Nova, de la qual fou també fundador i on l'any 1871 tocaven, així mateix, els nebots Juan Bta. i Antonio Molina Belda, fills de la seua germana Antonia.
- BELDA COLOMER, Juan (Bocairent 25-maig-1829). Jornaler. Germà de l'anterior. Casat amb Vicenta Gimeno Pérez, natural de Beneixama, tenien dos fills: Josefa i Francisco de Paula. En el cens de 1895 encara vivia Vicenta, de 64 anys, en la casa de la filla Josefa, el marit Blas Beneito Vañó, teixidor, i els fills Vicente, José, Josefa i Juan Bta.
- BELDA OLCINA, Martín (Bocairent ca. 1824). Industrial. Era fill de Mariana Olcina Domènech, la qual vivia en el carrer Ravalet. Estava casat, probablement en segones núpcies, amb Isabel Pasqual Miró. Almenys des del 1861, tenia una fàbrica d'aiguardent en la placeta de Sant Blai, la qual va vendre l'any 1874.
- CARBONELL MOLINA, Bautista (Bocairent ca. 1818). Vivia en el carrer Magatzem i estava casat amb Josefa Herrero Beneyto. Segons el padró de 1857, aquesta ja era vídua.
- FERRE CASTELLÓ, *Blas* (Bocairent ca. 1830). Testimoni de l'escriptura. Fuster, encara que en el padró de 1857 consta com a «industrial». Estava casat amb Florencia Colomer Domínguez. Era veí de José Tortosa Olcina.
- HERRERO BENEYTO, Bautista (Bocairent 24-juny-1824). Casat amb Genoveva Herrero Pastor, vivien en el carrer Ereta de Peña. Era cunyat de Bautista Carbonell Molina. No trobem ja el matrimoni en el padró municipal de 1857. En canvi, Genoveva, amb 69 anys, vivia l'any 1895 a Bocairent i estava casada amb Romualdo Vilaplana Segura, d'Onil, dos anys major que aquella i propietari de la cava de Sant Blai. Bautista tenia un germà, Antonio, el qual fou el iaio de Julián Herrero Aleixandre, poeta local i moro vell.
- JORDÀ CABANES, Antonio (Bocairent 4-març-1828). Industrial. Casat amb M. Clara Francés Vañó, tenien quatre fills: Ana M., Juan Bta., Antonio Pascual i Eladio. Vivien en el carrer Ravalet. Fou músic fundador de la Nova.
- LLORET BERENGUER, José [M.] (Bocairent 23-maig-1830). Era el fill menor del notari Rafael Lloret i l'any 1857 encara era fadrí. Fou el secretari del jutjat municipal que en l'any 1873 va alçar acta de les defuncions ocorregudes en la batalla de Camorra.
- LLORET BERENGUER, Tomàs (Bocairent 7-gener-1828). Germà de l'anterior, també era fadrí l'any 1857. Era escriptor i fou designat com a l'encarregat de cobrar tots els diumenges la ratlla de la nova companyia.
- LLORET DELGADO DE MOLINA, *Rafael Vicente* (Ontinyent ca. 1790 – Bocairent ca. 1857). Fou el notari que va estendre l'acta. Era fill de Rafael Vicente Lloret Martínez i Maria Delgado de Molina, tots dos d'Ontinyent. Va exercir com a escriptor reial i dels Jutjats a Bocairent des de 1827 a 1857. Casat amb Concepción Berenguer Belda era el pare de Tomás i José M. Lloret i sogre de José Tortosa Olcina. La família vivia a la plaça de la Vila. Tenien, a més, una masia en la partida de Maçanet.
- MIRALLES SILVESTRE, Blas (Bocairent 4-Desembre-1827), Era fill de Joaquín Miralles Pastor i Francisca Silvestre Gisbert. La mare vídua i els fills Josefa, Blas i Luca vivien en el carrer de l'Aljub. No el trobem en el padró de 1857, però no sabem la causa. Era oncle de Joaquín (prevere) i José M. Miralles Silvestre (director de la Nova l'any 1891), fills del seu germà Joaquín. També devia ser cosí del primer director d'eixa banda: Jaime Miralles Sempere.
- MOLINA BOTELLA, Vicente (Bocairent 22-agost-1824), Jornaler. Fill de Bernardo Molina Domínguez i Magdalena Botella Calatayud, es va casar amb Francisca Colomer Mataix i tenien dos filles: M. Magdalena i Maria. Vivien en el carrer Macarro.
- MOLINA HERRERO, *Jaime* (Bocairent ca. 1810). Fou contractat per la companyia per a exercir el càrrec d'ambaixador. Era un jornaler, que segons un protocol notarial de 1839 treballava com a operari en màquina d'elaboració de drap. Casat amb Maria Piedra Martínez, vivien en el carrer Ravalet i tenien dos fills: Vicente i Carlos. Això no obstant, l'any 1857 ja era vidu i vivia amb sa mare Francisca Herrero Belda, «pobra de solemnitat».
- PIEDRA VAÑÓ, *Carlos* (Bocairent ca. 1791). Testimoni de l'escriptura. Carder. Casat amb Maria Martínez Gisbert, vivia en el carrer Ravalet i era veí dels germans Belda Calabuig i de Salvador Alcaraz. Era el sogre de l'ambaixador.
- SEMPERE FERRE, Francisco (Bocairent 4-Setembre-1826). Jornaler. Casat amb Josefa Molina Sanjuán (1848) i Josefa M. Molina Vañó (1857), amb cinc fills: Manuel, Vicente, Francisco, Santiago i Margarita. Vivien en el carrer del Delme.
- TORTOSA OLCINA, José (Bocairent ca. 1818). Fabricant. Casat amb Concepción Lloret Berenguer, germana de José i Tomás i filla del notari. Vivien en la plaça dels Omets. Tenien tres fills: Ricardo, José i Concepción.
- VIDAL LEAL, Manuel (ca. 1816). Jornaler. Degué arribar a Bocairent després del 1848, ja que no consta en el padró d'eixe any. Casat amb Isabel Navarro Martínez, tenien quatre fills: Dionisio, Manuel, Tomás i José. El 1857 també vivia amb la família Dorotea Vidal Domínguez, fadrina de 22 anys. El fill Dionisio fou un dels fundadors de la Música Nova, on també van tocar els altres germans Tomás i José. Manuel Vidal Leal fou l'avi del moro vell Dionisio Vidal Silvestre, fill de Tomás. Aquest segon Dionisio es va casar amb Catalina Verdú Puerto i van tindre dos fills: el salesià Tomás (1912-2002), que també fou moro vell, i la monja agustina Josefa Patricia (1917-2000).
- VILAPLANA BELDA, José (Bocairent 16-juliol-1824). Industrial. Fill de Josefa Belda Vañó i de Lorenzo Vilaplana Carbonell, mestre tintorer, segurament de procedència alcoiana, que també fou comandant accidental del batalló de voluntaris realistes de Bocairent, l'any 1828. José encara era fadrí l'any 1857 i la família vivia en la plaça dels Omets.
- VILAPLANA BELDA, Lorenzo (Bocairent ca. 1822). Industrial. Germà de l'anterior. També era fadrí el mateix any.

FA 1000 ANYS, BOCAIRENT AL REGNE TAIFA DE DANIYA (DÈNIA)

1. AL - ANDALUS (711 -1010), de la conquesta a la fragmentació

L'any 711, el convuls regne visigòtic va viure l'enèsima guerra civil entre la noblesa i el rei, qui va demanar ajuda als musulmans del nord de l'Àfrica. Els generals Musà i Tariq van travessar l'estret de Gibraltar amb les tropes i van derrotar l'exèrcit de Roderic a la batalla de Guadalete l'any 711. Començava així el període de domini musulmà de quasi tota la península Ibèrica.

Després d'una ràpida conquesta, Al-Àndalus va passar a estar governada per un emir o governador que depenia del califat de Damasc i Còrdova va esdevenir la capital del territori.

L'any 756, un jove supervivent de la massacre dels omeies es proclama emir de Còrdova amb el nom d'Abderrahman I, i comença una nova etapa per als territoris andalusins a la península Ibèrica. Abderrahman III, successor d'aquell primer emir independent, hereta el tron l'any 912. Fart de la ingerència del califat abbassí de Bagdad, es proclama califa l'any 929, encetant així el govern més estable que tingué el califat, que arribà a les màximes quotes de prosperitat.

L'any 976 va arribar al califat Hixam II, amb només onze anys. Com que era menor d'edat, el govern queda en mans del general Almansor, qui va assolir tot el poder del Califat provocant el descontentament de les famílies nobles. Amb la mort del general, les famílies nobles lluiten entre elles pel poder, unes lluites internes que van arrasar Al-Àndalus. Com a resultat, entre els anys 1010 i 1031, el califat es divideix en un gran nombre de regnes o taifes. D'entre aquestes taifes, destaquen els regnes de Sevilla, Toledo, Badajoz, Dènia i Saragossa.

2. Muyahid al-'Amiri (1010 – 1045): fundador del Regne de Daniya (Dènia – Bocairent)

Muyahid era un important general de l'exèrcit califal. Vista la inestabilitat a Còrdova, decideix –amb un grup de partidaris– agafar el control de la flota califal que estava als ports de Tortosa, Dènia i Almeria i erigir-se com a emir dels nous regnes creats a partir de 1010 amb la dissolució del caòtic Califat de Còrdova. En un primer moment, Muyahid viatja a diverses ciutats per aconseguir partidaris, però finalment s'assentarà a Daniya, una fortificació califal, on estaven resguardats la majoria de vaixells. Va fer seu el control de l'alcassaba i del port i, en poc temps, va consolidar el seu poder.

En 1015, va partir de Daniya cap a Yabisa (Eivissa) i Mayurca (Mallorca) amb més de 120 naus. La conquesta de les illes va ser ràpida i en pocs mesos va constituir un regne d'unes dimensions considerables. Muyahid, però, volia més, així que el 1016 comanda les naus en direcció a Sardenya, a la qual conquereix. A finals de 1016, la seua flota és derrotada per una unió de prínceps italians i alemanys, i el príncep de Daniya torna a la cort, humiliat. Aquesta derrota marcarà la resta de la vida de l'emir, que perd el fill major –Alí– qui, fet presoner a la cort d'un príncep alemany, és educat en la fe cristiana.

Extensió de la Taifa de Daniya en l'època de màxim esplendor

El 1045, després d'una llarga vida, mor a Daniya Muyahid al-Amiri, un dels prínceps més importants dels regnes taifa del segle XI.

3. 'Ali Ibn Muyahid Iqbal al-Dawla, (1045 -1076): II Rei de Daniya

Alí va ser el primogènit de Muyahid. Fill de mare cristiana, va ser fet presoner a la batalla de Sardenya i no va tornar a veure la família fins molts anys després. Finalment, el 1035 va poder tornar a veure el seu pare, qui el va nomenar successor, però com que havia sigut educat en el cristianisme, va haver de tornar a educar-se en la fe musulmana. El 1045 va heretar el regne de Daniya, al qual va convertir en una xicoteta Florència, on els filòsofs i poetes eren molt cuidats per la cort.

4. Bocairent durant la Taifa de Daniya

Alí també es va preocupar de les minories jueves i cristianes fent pactes amb bisbes com el de Barcelona. El seu regnat es va basar en el comerç amb els regnes andalu-

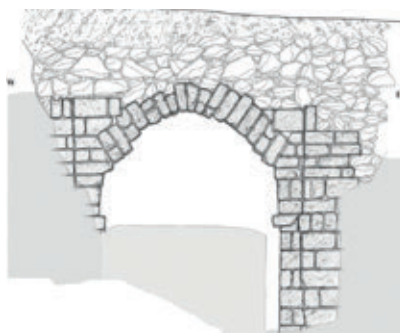
sins de la mediterrània com Egipte, país on arribava el blat de Daniya i que grans beneficis va aportar al regne.

El 1076, després d'uns disturbis, el seu cunyat i rei de la taifa de Saragossa el fa fer presoner després de conquerir Daniya i posar fi al regne més important del segle XI a la Mediterrània.

En època califal, Dénia era el principal port per als peregrins cap a la Meca, i era des d'on s'exportaven mercaderies com les teles blanques de lli blanc de Bocairent. Ja en època taifa, es produeix una esplendor demogràfica, urbana i mercantil que, junt amb les expedicions navals de Muyahid, consoliden el hisn (castells andalusins) de Bocairent i s'elaboren teles blanques i vestits de qualitat per als consumidors de ciutat.

Ens queda algun vestigi d'aquesta època? Trobem ponts construïts entre els segles X i XI (com els de Guardamar o València), corresponents doncs al Califat o la Taifa de Daniya, considerats obres de qualitat. Es troben poques mostres així a la Comunitat Valenciana.

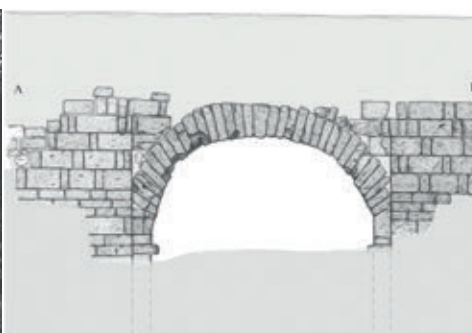
Josep A. Ahuir Domínguez (Arqueòleg)
Luis Silvestre Borrego (Suavo)

Pont de Perinos (Alborets) *

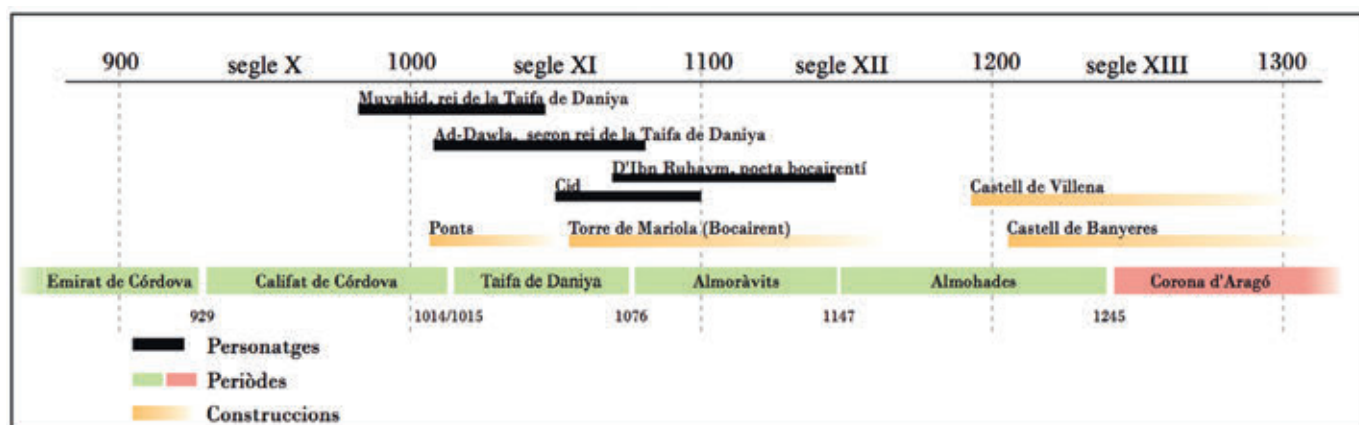
Pont sobre el barranc del Canyaret **

Pont de la Frontera **

* Ruta Toledo - Dénia

** Ruta Gran Calçada del Xarq: Córdoba - València - Tortosa.

BIBLIOGRAFIA

CHABAS LLORENS, R, *Historia de la Ciudad de Denia*. Vol. I i II (Tercera edició, facsímil de la segunda edición, prologada y anotada por F. Figueras Pacheco). Alacant, 1972.

GUICHARD, P Y SORABIA, V., *Los reinos de taifas: fragmentación política y esplendor cultural*. Màlaga, 2015.

RETAMERO SERRALVO, F., «La formalización del poder en las monedas de los Muluk de Dénia (siglo V H/XI D.C.)». *Al-Qantara (AQ) XXVII 2*. Revista de Estudios Àrabes. Madrid, 2006.

RUBERA MATA, M.J. 1985: *La Taifa de Dénia*. Alicante, 1985.

SOLER MOLINA, A., FERRE PUERTO, J.A., *Història de la vila de Bocairent*. Ajuntament de Bocairent, 2003.

RIBERA, A., BOLUFER, J., PASQUAL, J., BORONAT, J.D., *Puentes de probable cronología califal o taifa en Bocairent. Arqueologia y Territorio Medieval 10.1.*, 2003, p. 31-55.

PORTAL DE LA IGLESIA PARROQUIAL DE NUESTRA SEÑORA DE LA ASUNCIÓN

En este estudio se trata la simbología de carácter religioso de los dibujos que se encuentran esculpidos sobre el metal que cubre la madera de la puerta principal de la iglesia parroquial de Nuestra Señora de la Asunción de Bocairent.

Se calcula que la puerta data del siglo XVIII, pero no se dispone de documentación sobre los grabados que se realizaron sobre la chapa de metal, por lo que se desconoce el año en que fueron realizados. En la última restauración del mes de Julio del año 2015, apareció un

grabado del año 1825 realizado sobre el metal, concretamente en el eje del soporte del pomo de la puerta, pero al ser una pieza individual independiente del resto, es difícil certificar que ese fuera el año que se realizaron todos los grabados.

El vano de entrada al templo es de 405 cm de alto por 250 de ancho, cerrado por dos grandes puertas. Cada una de ellas contiene una pieza menor, de 210 cm de alto por 100 de ancho, que sirven de acceso al zaguán del templo

cuando la cantidad de fieles no justifica la apertura de las puertas propiamente dichas, que también se abren en las procesiones debido a la altura de las imágenes. Las puertas son de madera de pino y estaban recubiertas en su totalidad por una chapa de hierro (ahora plancha de latón) donde se grabaron unos dibujos realizados con martillo cincel.

La empresa de carpintería y pulimentos Romero y García SL, especializados en acabados en madera y restauración de muebles, fueron los encargados del laborioso trabajo del traslado y restauración de las puertas de la Iglesia, que comenzó el 15 de junio de 2015 y se concluyó el 14 de julio del mismo año. Las tareas se realizaron en sus talleres de Segorbe.

Unos días más tarde, concretamente el 17 de julio de 2015, las puertas volvieron a colocarse en su ubicación, y esa misma tarde, después de la misa, se procedió a su bendición, acto que realizó el párroco titular, D. Ángel Olivares, asistido por el sacristán, Antonio Vañó Galván y por el acólito turiferario (portador del incensario), Eladio Molina Conca.

La restauración consistió en la sustitución algunos tableros de madera de pino que estaban deteriorados por el paso de los años y de la totalidad de la chapa de hierro, en muy mal estado por la acción del óxido y la acumulación de varias capas de pintura que no dejaban ver ni apreciar la magnífica obra de arte realizada a base de martillo y cincel. La antigua chapa de hierro fue sustituida por una plancha de latón con aspecto envejecido sobre la que se copiaron a la perfección los antiguos grabados de carácter simbólico cristiano.

Sí que se restauraron, y se mantienen, los antiguos anclajes de hierro, las bisagras, los cierres, las cerraduras y los pomos.

SIMBOLOGÍA

La simbología es un campo bastante complejo y la interpretación de los símbolos es bastante variada según las diferentes civilizaciones y culturas. En el caso relacionado con el mundo cristiano, tiene un especial significado relacionado con el catolicismo, siendo una especie de amuletos de protección contra el mal. Por ese motivo, se encuentran en lugares concretos, que en este caso son las puertas de la iglesia, pero también aparecen en casas fortalezas y otros lugares como pueden ser caminos, cuevas o lugares de trabajo.

Me refiero a la simbología exterior de lugares concretos, como puertas o las partes más vulnerables de una edificación, porque si se trata de interiores, tienen otra utilidad. También se encuentran en caminos y cuevas, en la entrada de los pueblos o de las cuevas.

A simple vista, y al margen de su simbología, la belleza de los dibujos, de gran variedad en formas y clases, pueden parecer simples adornos o tendencia de la moda de una época en la que se acostumbraba a decorar las puertas de acceso a edificios públicos y privados.

Según mi deducción, los símbolos colocados sobre las puertas de las casas eran una manera de buscar la protección de seres divinos que, con la gracia de su influencia, impedían la entrada del mal y de la enfermedad. Se colocaban en la puerta por ser la parte más vulnerable y débil de una fortaleza, casa o iglesia. Es por este motivo por el que es habitual encontrar símbolos de gran variedad, dependiendo de la mentalidad de los propietarios o de los males que se pretendían evitar.

Se cree que el origen de estas prácticas puede venir de Egipto, aproximadamente del año 1.272 a.c en los tiempos de Moisés, más concretamente en la transición de huida de los israelitas de Egipto, y como consecuencia de las diez plagas. Para verificar esta teoría buscamos la respuesta en los textos de la Biblia, exactamente en Éxodo 11: 1-12, 29-51, que nos describe las consecuencias de la décima plaga, que fue la muerte de los primogénitos de Egipto.

«Jehová dijo a Moisés: una plaga traeré aun sobre faraón y sobre Egipto después de la cual él os dejara ir de aquí, y seguramente os echara de aquí del todo.»

Éxodo 11: 1

«Y la sangre os será por señal en las casas donde vosotros plaga de mortandad cuando hiera la tierra de Egipto.»

Éxodo 12: 13

Este es un ejemplo de una de las marcas protectoras: la sangre en la puerta indicaba que el mal no debía entrar en la casa porque la habitaban hijos de Israel, el pueblo de Jehová. Con el paso del tiempo, estas marcas se sustituyeron por otras de origen pagano y, posteriormente, fueron adoptadas por el cristianismo. El ejemplo de la cruz, la imagen de un santo o una simple herradura, son ejemplos que ilustran la costumbre de poner símbolos en las puertas para impedir la entrada del mal.

Hay gran variedad de símbolos y cada uno de ellos tiene una supuesta propiedad relacionada con la protección requerida y la cultura de los requirentes. La herradura, por ejemplo, que en un principio era un símbolo pagano utilizado por varias civilizaciones, entre ella los griegos, que la utilizaban como un poderoso talismán de buena suerte y de buenos augurios, posteriormente fue adoptada por la iglesia como un símbolo de protección contra el demonio en el siglo X d.c.

Sirva como ejemplo lo que encontramos en Internet sobre una leyenda de San Dunstan:

«San Dunstan era herrero. Estaba trabajando en la fragua cuando un día se le apareció el diablo disfrazado de una bella doncella, pero el santo no le hizo caso con sus provocaciones. El diablo se decepcionó y volvió a su imagen real. El Santo cogió una tenaza ardiendo y le pellizcó la nariz; el diablo gritó muchísimo de dolor. Otro día, el diablo regresó como un viajero con caballo que le faltaba una herradura y el diablo le dijo que se la pusiera. El Santo, cuando se agachó, vio que el viajero tenía pezuñas, así que le puso la herradura en una de ellas. El diablo lloraba de tanto dolor y le suplicó a San Dunstan que se la quitara. El Santo hizo un pacto con el diablo. Le hizo prometer que le quitaría la herradura a cambio de que nunca entrara en un lugar donde hubiera una herradura. Cuenta la leyenda que el diablo cumplió su promesa.»

Según esta tradición, desde el siglo X es frecuente encontrar herraduras en los dinteles o en las mismas puertas de casas, corrales, iglesias y fortalezas, bien clavadas o en forma de picaporte.

Hemos nombrado la herradura como un claro ejemplo de protección, pero repito que hay gran variedad de símbolos de diferentes clases y formas como pueden ser imágenes de santos, divinidades, animales, vegetales, cruces, etc. Sirva como ejemplo una de las que acostumbramos a ver por nuestra zona: el Sagrado Corazón de Jesús.

La imagen del Corazón de Jesús tiene un gran significado simbólico (no lo explico por no alargar el artículo). Lo menciono porque es una imagen que antiguamente era muy frecuente ver en las puertas de nuestras casas con un claro mensaje: en el interior viven cristianos y la casa está protegida por Jesucristo.

SIMBOLOGÍA DE LA PUERTA

Los dibujos esculpidos sobre el metal de la puerta principal de la iglesia de Bocairent son evidentes símbolos marianos, lo que es lógico porque esta iglesia está dedicada a Nuestra Señora de la Asunción.

Parte de ellos podrían ser interpretados como simples adornos incorporados por la iniciativa del hojalatero que los realizó, como las simpáticas figuras de un sol sonriente, una media luna con cara, flores, coronas, fuentes, arboles castillos, etc., pero en realidad no se trata de un simple capricho, más bien se puede interpretar como un libro abierto expresado con símbolos que indican que entras en un lugar sagrado y protegido por la Inmaculada, en el caso de esta iglesia, donde reina el bien.

(1) LA MEDIA LUNA

La luna es un claro símbolo mariano que está representada a los pies de la Virgen María. Aún cuando se trata de un símbolo de origen pagano, su significado cristiano también aparece:

«Y apareció una gran señal en el cielo: una mujer vestida del sol, con la luna debajo de sus pies, y sobre su cabeza una corona de doce estrellas.»

Apocalipsis 12: 1

La luna, además de representar a la Virgen, está relacionada y asociada a la mujer, más concretamente al ciclo hormonal, debido a la coincidencia de días que tarda la luna en dar la vuelta a la tierra con los días de la menstruación de una mujer, 28. Por este motivo y desde tiempos remotos, en la mitología de las antiguas civilizaciones la luna era considerada como la diosa Madre. En el cristianismo es interpretada como el poder femenino de la reina de los cielos y la protección de quien engendró a Jesucristo.

La luna tiene otras interpretaciones según sus fases, siempre relacionadas con la mujer y la fertilidad. La luna nueva, cuando da comienzo el nuevo ciclo lunar, sería como el comienzo de un nuevo día y el principio de la menstruación de la mujer. La luna creciente simboliza la fertilidad: la mujer ovula y es el mejor momento para

ser engendrada, principio del embarazo y de la plenitud como mujer. La luna menguante tiene diferente interpretación, ya que simbólicamente está relacionada en el ocaso de la vida. Es cuando la mujer llega a la menopausia, que ocurre a cierta edad, pero también es la espera de un nuevo día y del comienzo de un nuevo ciclo.

Se creía que era la morada del Arcángel Gabriel, que nos daba seguridad. También se tenía la creencia de que cuando la luna no era visible (luna llena) Dios descendía al mundo subterráneo.

La luna también ha representado a varias divinidades paganas y, en muchas ocasiones, las diferentes fases lunares eran y son utilizadas para la práctica de rituales de magia blanca y negra.

(2) EL SOL

En la puerta de la derecha vemos grabado el sol, símbolo mariano mencionado en las sagradas escrituras en el Apocalipsis 12: 1, en el mismo texto en el que también se habla de la luna.

El sol y la luna juntos simbolizan la perfección, el matrimonio sagrado entre el cielo y la tierra. Así como la luna representa a la mujer, en este caso a la Virgen María, el sol representa al hombre, a Jesucristo. El sol ya era un símbolo relacionado con el cristianismo desde los primeros tiempos, pero también tiene un origen pagano. Incluso se le ha considerado un dios.

Una curiosidad es que los grabados que se hallan en la puerta de la iglesia se encuentran relativamente cerca, lo que podría representar los matrimonios entre hombre y mujer que se celebran en el interior de este lugar santo.

El sol representa a la Virgen María pero, como decía, también está relacionado con la figura de Jesucristo, ya que en los primeras etapas de la religión cristiana, el nombre de Cristo era reconocido con la denominación de «Sol Cristo», que se usó durante varios siglos, y que aún se puede hallar en algunos párrafos de los Evangelios. Por motivos desconocidos, pasados unos siglos esta denominación dejó de ser utilizada.

El nacimiento de Jesús no fue celebrado por los cristianos hasta tres siglos después de su muerte, según escritos de la época. El emperador Constantino permitió el cristianismo en el imperio romano y la celebración romana del nacimiento del «Sol Invictus» se reemplazó para hacerla coincidir con la celebración cristiana de la Navidad. Era una forma de manifestar que Jesucristo era el verdadero «Sol Invictus».

(3) SÍMBOLOS ESQUEMÁTICOS

Por encima de los grabados del sol y la luna se halla una representación de dos letras «C» enfrentadas entre sí formando una especie de círculo y, sobre esta representación esquemática, se halla una corona. Se trata de un claro símbolo mariano, mencionado en las sagradas escrituras en el Apocalipsis 12: 1, donde se cita la aparición de una mujer coronada.

En pura hipótesis, estas dos «C» enfrentadas entre sí podrían simbolizar al diablo, representado por un dragón o serpiente, enfrentado con los ángeles y su posterior derrota y expulsión de los cielos:

«3: Entonces otra figura prodigiosa apareció en el cielo: un enorme dragón color fuego, con siete cabezas; 4: con su cola arrastro un tercio de las estrellas del cielo y las arrojó sobre la tierra. Y el dragón se puso al acecho frente a la mujer que iba a dar a luz dispuesto a devorar al hijo en cuando naciera.»

Apocalipsis 12: 3-4

«6: Y la mujer huyó al desierto, donde tiene lugar preparado por Dios, para que allí la sustenten por mil doscientos sesenta días; 7: Después hubo una gran batalla en el cielo: Miguel y sus ángeles luchaban contra el dragón, y luchaban el dragón y sus ángeles; 8: pero no prevalecieron, ni se halló ya lugar para ellos en el cielo; 9: Y fue lanzado fuera el gran dragón, la serpiente antigua, que se llama diablo y Satanás, el cual engaña al mundo entero; fue arrojado a la tierra, y sus ángeles fueron arrojados con él.»

Apocalipsis 12: 6-9

(4) LA CORONA

Es sabido que la corona es un tocado ornamental que simboliza autoridad y, en algunos casos, el poder de una persona sobre los demás. Aunque en la actualidad la corona está relacionada con la realeza, en la antigüedad se trataba de un símbolo bastante utilizado por varias civilizaciones y con diferentes significados. Las culturas del norte, así como los romanos, tenían la creencia y el temor de que el sol dejara de alumbrar y los dejara en la oscuridad, por lo que adornaban sus hogares con coronas de hojas verdes anunciando así el retorno del sol como

una especie de ofrenda o talismán. En el cristianismo, además de ser un símbolo mariano, simboliza a Jesús, que fue coronado con una corona de espinas. Este puede ser el origen de la costumbre de poner coronas en la festividad de Navidad simbolizando que algún día Jesucristo ha de venir.

En el caso de la corona representada en este grabado de la puerta, solamente le falta un detalle: carece de las estrellas que se mencionan en el pasaje de la Biblia Apocalipsis 12: 1-2 que cita una corona rodeada de doce estrellas que se asocia, según algunos estudiosos en el tema de la simbología, a las doce tribus de Israel, el pueblo elegido por Dios, a los doce patriarcas, a los doce apóstoles de Cristo, etc.

(5) AUREOLA

Los símbolos de la corona, el sol y la luna están rodeados por una aureola. Las aureolas, como todos los símbolos, tienen un origen pagano. En el cristianismo todo apunta que al principio solamente se utilizaban en las representaciones de Cristo, siendo restringido para otras divinidades o santos.

Posteriormente, aparecen imágenes de la Virgen María, de los ángeles y de los apóstoles con este halo alrededor de su cabeza, pero no fue hasta el siglo V que se expandió entre los artistas la costumbre de ponerlas a todos los santos y a las representaciones de los objetos que

simbolizaba a un santo o divinidad, como es el caso de los grabados que se encuentran en la puerta que simbolizan a objetos marianos.

Esta aureola ovalada no tiene una forma definida, pero algunos simbolistas la interpretan como una almendra, conocida como «mandorla» porque se trata de una forma geométrica realizada con dos círculos que se cortan con la apariencia de una almendra.

Otra de las interpretaciones de la mandorla en la simbología mariana es la representación de una puerta que permite el paso entre dos mundos: el terrenal y el celestial. En algunas iglesias, en la parte de arriba del dintel, hay una divinidad rodeada por una mandorla que bien podría simbolizar el paso del exterior al interior del templo, de lo vivo y terrenal a lo celestial, a la casa de Dios. Es otra forma de representar la mandorla como una puerta de entrada de lo terrenal al mundo celestial.

En la aureola se forma una cenefa, observándose unos dibujos de flores con la apariencia y forma muy similares a las de una amapola, y que pueden tener un significado simbólico relacionado con la Virgen María y Jesucristo.

La amapola, según el color, tiene su peculiar significado, pero cuando la relacionamos con la figura de la Virgen es de color blanco, el color de la pureza, el perdón y la disculpa. Aunque también simboliza las ceremonias fúnebres. Esta misma flor, en la Pascua, es considerada un símbolo del Amor que Jesucristo dio al mundo. Estas flores, cuando empiezan a abrirse, tienen forma de copa y simbolizan el renacimiento, ya que son las primeras que con sus colores anuncian una nueva primavera.

(6) FLOR DE LIS

En las esquinas de la puerta se observan unas flores de lis que apuntan hacia la aureola. En la actualidad, esta flor está relacionada con la realeza y la nobleza, siendo habituales en escudos heráldicos, vestimentas regias y coronas. También era utilizada en los mapas para señalar el norte y, como era de esperar, también se trata de un símbolo pagano posteriormente adoptado por la iglesia y utilizada por la orden de Santiago, representada en tres de las puntas de esta cruz. Esta flor también aparece en el bastón que portaba San José:

«Una rama saldrá del tronco de Jesé, un brote surgirá de raíces».

Isaías 11: 1

Esta flor que nace del bastón de José también tiene una relación con la Virgen María. Cuenta una leyenda que María tenía 12 pretendientes que querían desposarla y los doce aspirantes llevaba un bastón de madera seca. Cuando María se decidió a escoger a uno de ellos, se acercó José y el bastón de madera seca floreció milagrosamente con una flor de lirio (flor de Lis), como señal de que José debía ser el elegido para desposarla.

La flor de Lis representa a un lirio blanco que, en este caso, es un claro símbolo mariano, también conocido con el nombre de «lirio de la Virgen», símbolo de la pureza inmaculada desde su concepción. Los tres pétalos tienen el significado de la triple virginidad.

(7) A, V y M, A

En la parte de arriba, por encima de las puertas en ambos laterales, se encuentran las iniciales A, V y M, A rodeadas por una aura. Son los anagramas que representan a la Virgen María. En las esquinas de la aureola aparecen unos dibujos que representan un pozo, la puerta de una iglesia, un castillo, una fuente, una palmera, un ciprés, un rosál y una forma vegetal o árbol no identificado.

(8) POZO

El brocal del pozo es un símbolo muy asociado a las imágenes que representan la figura de la Virgen María. A este pozo, conocido como «de aguas vivas» o «pozo de la sabiduría», se le atribuyen los símbolos de la sabiduría y de la virginidad.

(9) PUERTA DEL CIELO

Otro símbolo frecuente en los retablos que escenifican a la Virgen María es la de una puerta que representa ser la del cielo, por la que se accede desde lo terrenal a lo celestial, al reino de Dios. Es una puerta de arco de medio punto que evoca a la de Jerusalén, símbolo de la salvación.

Otro detalle es que por encima del arco de medio punto aparece la letra «M», la primera del nombre de María. Según algunos textos de la biblia, la virgen María recibe el título de «puerta del cielo».

(10) TORRE DE DAVID

Otro símbolo es la torre de un castillo que se podría asociar con el símbolo de Santa Bárbara. En este caso, se trata de la Torre de David, un claro símbolo mariano:

«4: Tu cuello es tan hermoso como la torre de David, adornada con los escudos de mil héroes.»

Cantar de los cantares 4: 4

Se interpreta como una metáfora, siendo María la esposa de la virtud y de la fortaleza que siempre sale victoriosa ante el mal.

En el antiguo testamento, la torre de David significaba el poder del rey David, y el lugar donde se encontraba el arca de la Alianza, unos de los objetos más sagrados de la cristiandad.

(11) FUENTE SELLADA

Es un símbolo con un significado muy similar al del pozo, igualmente mariano.

En el pasaje del Cantar de los Cantares de Salomón se cita esta fuente y la figura de una mujer:

«Huerto cerrado eres hermana mía esposa mía; fuente cerrada, fuente sellada.»

Cantar de los Cantares de Salomón 4: 12

Algunos estudiosos en el tema de la simbología la relacionan con la Inmaculada, quien representa la matriz de esta fuente divina desde la que el agua se movió en los comienzos de los tiempos.

También es conocida como la fuente de la vida, simbolizando la gracia divina, o como una alegoría del Cristo redentor. Las aguas que regaban el jardín del Edén se dividían en los cuatro ríos del paraíso.

También hallamos una relación de la fuente de la vida con la figura divina de la Inmaculada, ya que en el cristianismo es llamada «fuente de vida y gracia».

(12) LA PALMERA

La palmera, en sus primeros orígenes, era un símbolo pagano que en algunas civilizaciones representaba la inmortalidad, la victoria y la gloria. En el mundo cristiano es otro claro símbolo mariano, y también representa a Cristo en su entrada triunfal a Jerusalén. Otros simbolistas lo interpretan diciendo que Cristo fue el primer mártir y triunfador de la muerte y que, por esta razón, las imágenes de los santos mártires se distinguen porque son portadores de una rama de palma.

Aunque sus orígenes sean paganos, el significado simbólico es muy parecido en el cristianismo que, desde la antigüedad y antes de los tiempos de Jesucristo, consideraba este árbol como gran carga simbólica, y al que se nombra en varios textos de las sagradas escrituras (Salmos 92: 12).

«El Justo florecerá como la palmera, crecerá como un cedro en el Líbano [...] crecí como una palmera en Engadí y como los rosales en Jericó; como un hermoso olivo en el valle, y como un plátano, me elevé hacia lo alto.»

Ecleástico 24: 14

(13) EL CIPRÉS

Este árbol, también utilizado en la simbología pagana, tiene un tratamiento similar al de la palmera, simbolizando triunfo y victoria, aunque en la época medieval era un distintivo de la castidad. Al ser un árbol longevo que conserva sus hojas en todo su verdor, era conocido como el árbol de la vida, y por este motivo es costumbre y tradición encontrarlos en los cementerios, tradición antiquísima usada por varias civilizaciones.

Su asociación con la muerte se atribuye a su forma ascendente que, según la mitología, servía de guía a las almas de los difuntos que buscaban el camino de los cielos, donde hallarían la paz eterna.

En el cristianismo, además de simbolizar a la Virgen María, es considerada desde tiempos inmemorables un árbol sagrado ya que de su madera se utilizó para construir el arca de Noé, parte del templo de Salomón y muchas puertas de templos religiosos.

(14) ROSAL

Una de las leyendas relacionadas con la rosa cuenta que cuando María subió a los cielos, brotaron rosas en su tumba. También se dice que el arcángel Gabriel tejió una corona de rosas para María que, simbólicamente, representaba un círculo que la protegía del mal y a su virginidad. En un principio, la primera iconografía cristiana representaba a Jesucristo, ya que la rosa roja era asociada con la sangre del martirio, y que cinco rosas juntas simbolizaban las cinco heridas por Cristo en su crucifixión.

Aunque desde la antigüedad esta flor es nombrada en los sagrados textos, no fue hasta la Edad Media cuando la rosa se arraigó como un símbolo mariano, cuando se denominada a la virgen la «rosa sin espinas», símbolo de pureza, de caridad, de maternidad y de todas las bondades sin ningún tipo de defecto.

(15) No puede encontrar ningún significado cuando aparecen en forma de árbol, como ocurre con otras representaciones vegetales y florales no identificadas.

Toda divinidad o santo, simboliza y representa la vida y la esperanza de la salvación. Por este motivo, hallamos tanta variedad de representaciones vegetales y florales en los grabados de la puerta de la iglesia, teniendo su especial significado individual.

Manuel Albuxech Molina

NOTAS

Origen del picaporte en forma de herradura
www.elnougarden.com

Simbolismo de la Luna
html.rincondelvago.com/simbolismo-de-la-luna.html

Los símbolos en la pintura de época Moderna
www.setdart.com/News/article/sid=44.html

El culto al sol en el cristianismo
<http://www.starraastrologia.com/astrologiaytemasgenerales/elcultoalsolenelecrisianismo.htm>

Sol Invictus
https://es.wikipedia.org/wiki/Sol_Invictus

Adviento
<http://www.buzoncatolico.es/formacion/catolicismoyreligion/>

Aureola
<https://es.wikipedia.org/wiki/Aureola>

Mandorla
<https://es.wikipedia.org/wiki/Mandorla>

Tulipanes
flores.pr-reager.eu/tulipanes-significado.html

L'ARRIBADA DEL FERROCARRIL A BOCAIRENT (i la seua consolidació) (IV)

Túnel dels Viverets a Ontinyent

En el mes de març de 1888, la situació del ferrocarril de la línia entre Villena, Alcoi i l'Alcúdia de Crespins (VAYA) era desastrosa. S'havien produït, fins i tot, suspensions de pagaments. Mentre que la línia entre Xàtiva i Alcoi començava a donar passos en ferm cap a la posada en marxa, la línia que travessava Bocairent vivia un període farcit de dificultats.

La diferent realitat de les línies al final de la dècada de 1880

El 5 d'abril de 1888, *La Vanguardia* publicava la convocatòria d'una sessió feta per la comissió encarregada de liquidar el Banco Ibérico. De les 13.700 accions que componien la Compañía de los Ferrocarriles Económicos de Villena a Alcoy, el Banco Ibérico era «tenedor por diferentes conceptos de 12.000 aproximadamente, hallándose embargadas otras 1.000 de cierto deponente en poder de la Compañía». A finals de mes, apareixia a *El Alicantino* una carta enviada des d'Agres en què es demanava al periòdic que fera força davant de la Diputació en la petició d'una millora en les infraestructures viàries del poble, ja que tant allí com a Alfafara «[...] disfrutamos de las sendas de herradura que recorrían nuestros antepasados trescientos años atrás; y escusado es decir a V. que nuestros vinos y aceites son trasportados á cargas a la

estación de Bocairente». El 28 d'abril és *El Liberal* qui informa que s'havia ampliat per nou mesos més el termini per a acabar les obres al ramal entre Villena i Iecla.

El ferrocarril entre Xàtiva i Alcoi continuava complint etapes per a la seua creació. Així, el 6 d'agost, *La Unión Católica* recull una decisió del ministeri de Foment d'atorgar al Marqués de Campo, mitjançant una reial ordre, la concessió sense subvenció de l'Estat del ferrocarril de via ampla que, empalmant Xàtiva amb la línia d'Almansa a València, acabara en Alcoi travessant pel Genovés, Benigànim, Albaida i Ontinyent. Les obres havien d'estar acabades en quatre anys. L'impuls que prenién les obres era recollit el 23 d'agost en les pàgines de *La Paz de Murcia*: «Dicen de Valencia que las obras del ferrocarril de Játiva á Alcoy han recibido un gran impulso, habiéndose dado la orden de que sean admitidos en ellas hasta dos mil trabajadores».

Al VAYA les desgràcies no venien a soles. El 10 d'agost trobem a *La República*: «Un carro cargado de piedra, destinada á las obras del ferrocarril de Alcoy, ha volcado en Villena, pillando debajo al ingeniero-ayudante Sr. Pisióñ, dejándole cadáver en el acto». En el mes d'octubre, parlant del final de la verema a Bocairent, afectada pel temporal del mes de setembre, *El Alicantino* ens parla de la situació en què quedaven els jornalers: «La situación de los pobladores de aquella comarca va á ser difícil, si,

como es de esperar, á la corta cosecha se agrega un bajo precio, y es de desear que se comience la construcción de carreteras y obras de utilidad pública, para dar ocupación a las clases jornaleras, evitando las fatales consecuencias que puede traer la miseria». Les obres del ferrocarril podien ser una solució per a tots eixos jornalers.

El 14 de novembre, *La República* publica una extensa carta dirigida des de lecla al ministre de Foment, en què es recull la situació d'aquella població respecte del ferrocarril. Després de fer un repàs a l'evolució de la companyia des dels seus inicis, llegim: «Hace tres años terminó el plazo de concesión. Durante este tiempo se han concedido varias prórrogas, sin razón que lo justifique: diferentes veces ha hecho suspensión de pagos y nunca se le ha obligado á la quiebra; los empleados no cobran desde el mes de Mayo: fíjese el señor ministro: siete meses que estos honrados y laboriosos hijos del trabajo viven de la trampa y de la caridad de los vendedores de comestibles, y si reclaman son despedidos en el acto. Y no se diga que la empresa no recauda, puesto que ingresan en sus cajas anualmente, solo por el transporte de vinos, y en el ramal de Yecla, muy próximo a 200.000 pesetas, que unido a la exportación é importación de diferentes productos para Yecla y Jumilla, se aproxima á un ingreso total de 300.000 pesetas, y sus gastos de personal y combustible no llega á las 30.000 pesetas. [...] De una empresa que se halla en tales condiciones, que debe más que tiene y que sus socios no pueden entenderse, nada útil y beneficioso puede esperarse, y el Estado hace tiempo debía haberse incautado de todo cuanto le pertenece y haberlo sacado á pública subasta, como es de ley y justicia. ¿Por qué no se hace? Los pueblos interesados en este asunto esperan del señor ministro no los desatenderá, y confían en que pronto cesará la situación irregular por que atraviesan».

L'any 1889, en una reunió dels accionistes del Banco Ibérico, després de debatre l'actuació de la comissió liquidadora —que en més de dos anys no havia avançat en les seues accions—, van resoldre'n la dissolució i el nomenament d'una nova comissió liquidadora que donara solució a tots els problemes que arrossegava el banc, especialment en tot allò referent a la situació de la suspensió de pagaments de la companyia del ferrocarril entre Villena i Alcoi. El 10 de febrer, *La Nueva Lucha* parlava de tota la problemàtica al voltant del Banco Ibérico i el VAYA: «Por lo enmarañado de la cuestión dudamos que lleguen a entenderse y sacar el provecho que aun seria posible sacar de sus intereses». *La Gaceta de Madrid* (el BOE de l'època) publica el balanç de la companyia a 31 de desembre de 1888, aprovat per la junta general d'accionistes celebrada l'11 de febrer de 1889, amb un actiu de quasi 27 milions de pessetes. De les 27.400 obligacions del 3%, de valor nominal de 475 pessetes cadascuna, tan sols 13.458 es trobaven en circulació.

El 26 d'abril, *La Nueva Lucha*, en un article titulat «Actas y tareas de las cámaras de comercio», ens parla de la memòria presentada per la cambra de comerç d'Alcoi en 1888, on es recull la necessitat de la promulgació d'una llei que establira la unificació general de tarifes de transport en ferrocarrils. A més, demanava per a l'estació de Villena l'aplicació dels preus de la tarifa especial V. M. núm. 1 que tenia Xàtiva i que beneficiarien així, tal com

es va aconseguir, «[...] los tegidos del reino, hilos de coser y cerillas fosfóricas, y que se incluyera en el tercer grupo de la tarifa especial número 10, el papel de fumar con destino a Zaragoza, evitando la insostenible competencia catalana».

En el mes de juny es van produir novetats en la línia entre Xàtiva i Alcoi. El Marqués de Campo, concessionari de la línia, transferia a la Sociedad de los ferrocarriles de Almansa a Valencia y Tarragona la línia en projecte (a més de la línia entre Gandia i Dénia). Per a *La Nueva Lucha*, «[...] por la manera como se halla pactada la combinación para su construcción y pago, adquirirá la nueva línea sin necesidad de realizar desembolso alguno, y la irá pagando paulatinamente, á medida que se amorticen las obligaciones que tiene á su cargo». La diferent realitat entre la línia Villena-Alcoi i la de Xàtiva-Alcoi era cada vegada més gran. En una carta del 24 de juny adreçada a *El Alicantino*, Fray Canelles diu que des de Villena un amic vidrier l'informava de l'actualitat de la ciutat i, entre altres coses trobem:

«Le han dicho que las cosas del Chicharra andan algo mejor, tratándose de construir en breve lo que falta de Bocairente á Muro, para enlazar con la vía también estrecha de Gandia á Alcoy, cuya construcción parece asegurada.»

Una d'eixes coses que «andan algo mejor» la trobem publicada el 17 d'agost al mateix diari: «[...] se llevó a feliz término, en la noche del 14 del actual, la operación de desmontar el puente provisional del rio Vinalopó en Benjama, y la de correr los dos nuevos tramos de hierro que completan las obras hasta Bocairente. El acierto con que se llevaron á cabo dichos trabajos, ha permitido el no interrumpir el tránsito ni un solo tren, evitando cinco o seis dias de trasbordo. El puente tiene 16 metros de luz y las vigas 84 centímetros de altura, con las escuadras y cruces de San Andrés correspondiente á su bien calculada resistencia». Mentrestant, continuaven els projectes de millora de la xarxa ferroviària a les comarques centrals. «La Nueva Lucha» publica el 10 de setembre la real ordre de Foment «[...] aprobando la transferencia o cesión de la concesión del puerto de Gandía a favor de la Compañía Alcoy and Gandía Railway and Harbour Company Limited». Açò sembla que va fer que la companyia del VAYA reconsiderara la progressió cap al Nord i dirigira els esforços a aplegar fins Jumilla i Cieza.

D'altra banda, a Bocairent no es deixava de pensar en la millora d'altres infraestructures i, així, el 9 de novembre *El Alicantino* publica: «El domingo último se inauguró una nueva estación telegráfica, tocándole el turno en este beneficio á la importante población de Bocairente, cuyo vecindario ha celebrado mucho dicha mejora».

La trista realitat dels treballadors del VAYA

L'any 1889 es tancava amb el reflex de la situació insostenible que patien els treballadors del ferrocarril Villena-Alcoi. El 2 de desembre, el periòdic *La Época* així ho recull:

«Según dice un periódico, los empleados de la Compañía de los ferrocarriles de Villena á Alcoy han dirigido al Gobernador de la provincia de Alicante una respetuosa exposición, enumerando las quejas justas que tienen contra la expresada Compañía. Dicen, en sustancia, los exponentes, que no recibiendo retribución alguna por su trabajo, y habiendo trascurrido seis ú ocho meses sin que la Compañía pague ningún jornal, ellos, los modestos y sufridos empleados, se verán dentro del plazo de quince días en la necesidad de declararse en huelga, no por espíritu de venganza, dicen, sino obligados por la necesidad de vivir. Otro colega hace notar que pica en historia lo que hace esta Compañía de Villena á Alcoy, para la cual no rigen ni reglamentos, ni órdenes, ni leyes.» El 15 de diciembre, al mateix rotatiu trobem un xicotet article titulat «La situación de Alcoy», en què podem llegir que el municipi sollicitava al ministre de Foment que donara per caducada la concessió atorgada a la companyia del VAYA, concessió de fet ja caducada i amb «[...] la Compañía fuera de la ley desde 10 de junio de 1886». A més, demana la intervenció del governador d'Alacant «[...] para que la Compañía abone 7.000 duros de jornales atrasados que adeuda. [...] Tras de estas solicitudes vendrán las de las autoridades y vecinos de Villena, Bocairente, Agres, Muro y Concentaina, perjudicados por las informalidades de una Compañía que solo vive por la tolerancia, á todas luces inmerecida é injustificada, del Gobierno. [...] El ferrocarril que nos ocupa es cuestión de vida ó muerte, no sólo para Alcoy, sino para toda una comarca».

De nou, la comparativa amb la marxa de la línia entre Xàtiva i Alcoi deixava més en evidència a la companyia del VAYA. *La Paz de Murcia* informa el 15 de desembre: «Escriben de Játiva que actualmente trabajan en las obras del ferrocarril de aquella ciudad á Alcoy más de 2000 braceros, distribuídos en 20 brigadas, cuyo mayor número está destinado á las obras enclavadas en el término de Montaberner. Los trabajos alcanzarán gran desarrollo, especialmente en el trazado de Montaberner á Albaida, habiéndose dado orden de admitir hasta el número de 4000 operarios, y más aún si fuese preciso. En la perforación del túnel de Genovés falta muy poco, y ya estaria concluída á no sobrevenir las últimas lluvias, accidente que ha hecho retrasar los trabajos».

L'any 1890 començava de ple el moviment per part dels treballadors del VAYA. Així, el 14 de gener llegim en *La Época*: «Los empleados de los ferrocarriles de Villena á Alcoy á Yecla y Alcodia de Crespins, han remitido al Sr. Gobernador de la provincia una copia de la solicitud que dirigen al director gerente de la Sociedad ferroviaria, en la cual piden, entre otras cosas, que no se quite á nadie absolutamente sin seguir su orden los castigos reglamentarios, y como ultimatum la formación de un expediente por los jefes de los servicios respectivos y cuya gravedad pida la destitución del empleado; el pago inmediato de los atrasos del personal y continuación de los abonos mensuales del 1º al 5 de cada mes; que vuelvan a sus estaciones respectivas los separados ó trasladados de ellas, y, por último, que sin cumplimiento de lo expuesto incondicional é inmediatamente, se telegráfie al señor ayudante de la división y comisario del Gobierno para que venga á encargarse del servicio, pues dimiten en este momento todos. En la solicitud de súplica, el mencionado personal ruega á

la primera autoridad civil de la provincia que les ampare y defienda contra los atropellos de que están siendo objeto por parte de la gerencia de la citada compañía. El *Serpis*, de Alcoy, dice que el Director gerente de la Compañía, D. Jaime Torrens, ha salido precipitadamente para Barcelona, y que obedece esta marcha, según se susurra, al propósito que se tiene de remover todo el personal que queda».

El diumenge 19 de gener els treballadors es declaren en vaga. El 23 de gener així ho recull *La Iberia*: «El domingo último [día 19] quedó en suspenso la circulación de trenes en la línea de Villena á Alcoy, á Yecla y Alcodia, con motivo de haberse declarado en huelga los empleados de la Compañía. Por el Gobernador civil de la provincia se adoptaron en el acto enérgicas y determinantes disposiciones con objeto de restablecer la normalidad de los servicios y exigir á cada cual el cumplimiento de sus respectivos deberes». Eixe mateix dia 23 *La Época* informa de la finalització de la vaga: «Según telegrama de Valencia, recibido en el Ministerio de Fomento, han vuelto á trabajar en la vía férrea de Alcodia, Villena á Alcoy los obreros que por falta de pago de sus jornales habían suspendido sus trabajos». Com a curiositat, el 25 de gener publicava respecte la vaga *El Correo Militar* (diario de la tarde. Defensor del Ejército y de la integridad nacional. Todo por España y para España): «Dice *Las Provincias* de Valencia: "El sábado ocurrió un hecho incalificable. Todos los empleados del ferrocarril económico de Villena, Alcoy á Yecla y Alcodia de Crespins abandonaron los servicios que tenían a su cargo, dejando de funcionar aquella vía férrea, y quedando detenidas, no sólo las mercancías, sino los correos". Y nosotros no podemos menos de preguntar: ¿sería esto posible si los empleos de los ferrocarriles estuvieran desempeñados por militares?».

A finals de febrer el periòdic alcoià *El Serpis*, responent a la publicació d'un diari alacantí que alabava la gestió de la companyia de la línia Villena-Alcoi, criticava que s'afirmara que la companyia havia entrat en una nova era de prosperitat: «[...] cuando hace muy pocos días paralizaba el servicio de explotación por no disponer de 40.000 pesetas que se adeudaban al personal empleado en el mismo.» També criticava la suposada millora de serveis en tant que «[...] todavía no se dispone, como material de tracción, más que de dos únicas y enfermizas máquinas», causants del retard diari en l'arribada de la correspondència. També posava en dubte la capacitat del personal encarregat de governar les locomotores: «[...] cuando ocurren accidentes como el de Bocairente, del cual resultaron destrozados los topes de la máquina, un coche de 1ª y el de 2ª», i afegeix que «[...] se hallan los viajeros expuestos á graves percances, cual fué un milagro no ocurriera en la semana última uno muy serio en el cruce de Villena, pues estuvo en un tris que el tren de M.Z.A. (Madrid-Saragossa-Alacant) no pasara por ojo al de V.A.Y.A. por haberse dado salida a éste sin las precauciones debidas y cuando acababa de efecturarse la de aquel con prévio aviso al cruce».

El 9 de març de 1890 *La Época* fa un extens resum de la història del VAYA arran de la raonada exposició feta per l'Ajuntament i per la cambra de comerç d'Alcoi contra la pròrroga sol·licitada per la companyia de la línia Villena-Alcoi. Altres rotatius, com *El Diario de Murcia*, també es fa ressò eixe mes de març de la caòtica situació de la companyia i de la posi-

ció de desavantatge d'Alcoi respecte d'altres centres fabrils a causa de la demora en l'aplegada del ferrocarril a la ciutat. El 12 de març publica *La Monarquía*: «Una comisión del Ayuntamiento y otra de la Cámara de Comercio de Alcoy han estado esta tarde en el Congreso con objeto de gestionar que, en el caso de que se apruebe la prórroga solicitada por el concesionario de la línea en construcción, de Villena á Alcoy y Yecla, no sea incondicionalmente, sino en sujeción á un determinado é improrrogable plazo, dado el abuso que dicha empresa viene cometiendo en detrimento de los intereses generales de aquella zona».

Mentrestant, continuaven els problemes en els kilòmetres de línia que sí que estaven operatius. El 16 de març informa *La Iberia*: «El servicio de la línea férrea económica de Villena á Alcoy, Yecla, es un modelo. Anteayer se inutilizó una máquina en el kilómetro 22, por la rotura de un tubo, y otra máquina que acudió en auxilio del tren detenido se descompuso también al llegar al kilómetro 21. En un trayecto de diez kilómetros tuvo el tren un retraso de más de nueve horas». Com es pot apreciar, la situació de la línia era un autèntic desastre. En octubre era el mal oratge el responsable de nous problemes. El dia 11 llegim a *La Correspondencia de España*: «Nos escriben de Bañeras que el dia 8 descargó en todo el término una horrible tempestad, no conocida desde años atrás. Un fuerte temporal de aguas que descargó el martes sobre una parte de la provincia de Alicante ha causado daños de consideración. El agua arrastró sobre tres kilómetros del ferro-carril de Villena á Alcoy, viéndose precisada esta compañía á buscar un número considerable de operarios para que no se interrumpiera la comunicación». Bé fóra per problemes externs com, sobretot, pels interns, el cas és que la companyia tancava l'any 1890 sumida en el caos. Amb els acomiadaments i la dimissió de molts obrers, va descendir el personal qualificat, cosa que va provocar el deteriorament del servei i del manteniment de les instal·lacions i, per tant, l'augment de la possibilitat d'accidents. Com a notícia, en principi positiva: el 27 de maig d'eixe 1890 es va aprovar el projecte de prolongació de la línia fins a Jumilla.

El 28 de febrer de 1891 es va celebrar a Barcelona la junta general ordinària d'accionistes del ferrocarril econòmic de Villena a Alcoi, Yecla i l'Alcúdia, on estigueren presents o representades 13.200 accions de les 13.600 que hi havia en circulació. Allí es va nomenar un nou consell d'administració, format pels senyors Mariano Casi, Francisco Villá, Juan Antonio Sorribes, Desiderio Torres, José Baró, Joaquín Sala i Eusebio Jover (aquest últim fou l'únic reelegit). L'objectiu no era altre que regularitzar els assumptes de la companyia i aconseguir en un termini el més breu possible una solució pràctica per posar fi a la situació per la qual aquesta travessava.

Els canvis produïts al si del consell d'administració són motiu d'esperança per a *El Pandero* de Jumilla. El 26 d'abril llegim a les seues pàgines: «La modificación esencial que ha tenido lugar en el Consejo de Administración de la Compañía de los Ferrocarriles de Villena á Alcoy á Yecla y Alcudia, hace esperar que en un breve periodo recobre esta Compañía su libertad de acción, y la circunstancia de ser el actual Jefe de la Explotación el concesionario del proyecto de ferrocarril de Yecla á Jumilla, que hemos tenido el gusto de ver completamente terminado, es una

garantía de que este seria el momento más oportuno para llegar a una inteligencia que diese como resultado la inmediata construcción de ese ferrocarril».

Una nova prórroga

El 19 de juliol el *Diario oficial de avisos de Madrid* publicava la llei signada el 16 de juliol per la reina regent Maria Cristina en nom del rei Alfons XIII, en què es recollia la concessió d'una prórroga de 30 mesos per a l'acabament de les obres a la companyia del VAYA. En l'article segon de la llei trobem que «El ramal que según el art. 1º de la ley de 3 de septiembre de 1882, debe enlazar esta línea con la de Almansa á Valencia, partirá de Virgen de la Luz, y terminará en Onteniente, en cuyo último punto enlazará con el de Játiva á Alcoy, concedido por la ley de 3 de julio de 1887». Dies abans, s'havien produït aferissats debats al Senat en relació a la concessió de la prórroga, ja que, com bé apuntaven senadors com Diego García Martínez, la companyia en qüestió havia fet fallida i apuntava també que Santos de Isasa, aleshores ministre de Foment, havia presidit amb anterioritat la companyia de la línia Villena-Alcoi. Tal com publicava *La Correspondencia de España* l'11 de juliol, el ministre Isasa es defenia afirmant que «[...] jamás había sido abogado á sueldo de ninguna compañía y que hace más de dos años que no pertenece al Consejo de administración».

En agost, el ministre de Foment autoritzava la Compañía de los Caminos de Hierro del Norte de España a adquirir diferents línies de la península, entre les quals la línia entre Xàtiva i Alcoi, la d'Almansa a Xàtiva o la de Gandia a Dénia.

A finals de setembre de 1891 semblava que milloraven les circumstàncies del VAYA. Així, el dia 23 publica *El Eco de Cartagena*: «Se han reanudado los trabajos del ferrocarril de Villena á Alcoy en la sección de Yecla. Probablemente se reanudarán también muy en breve por la parte de Bocairente, para lo cual se practican activas gestiones á fin de vencer algunas dificultades relacionadas con la expropiación de terrenos.» Al novembre s'aprova l'itinerari del tren correu entre Villena i Bocairent. El dia 22 d'eixe mateix mes publica *El Día* els horaris del tren correu: «Entre Villena y Bocairente: salida de Yecla á las 5,18 de la mañana; llegada á Bocairente á las 8,7. Salida de Bocairente á las 2,7 de la tarde, llegada á Yecla á las 5,22».

Malgrat les notícies amb què es tancava l'any 1891, la realitat s'imposava una vegada més als desitjos i de nou en abril de 1892 l'ombra de la vaga es feia present. El 4 d'abril així ho escriu *La Correspondencia de España*: «Según afirma un periódico de Alcoy, el viernes corrían rumores de haberse declarado en huelga ó estar dispuestos á ella todos los empleados del ferrocarril económico de Villena á Alcoy. Se dice que la compañía adeuda a sus dependientes seis meses de haber, sin encontrar el medio de hacer efectivos sus atrasos». El 13 d'abril, *La Vanguardia* recull algunes dades de la Memòria que la companyia havia presentat el 31 de març. Així, podem conèixer que «De las 48,000 toneladas de vino que transportó la Compañía durante el año pasado solo unas 16,000 corresponden á la última cosecha, cuando de la anterior se transportaron más de 39,000. Todas las mercancías presentan alza en el tráfico en comparación

con años anteriores figurando solo en disminución los cueros, conservas, licores y otros de poca importancia». De la veracidad de les dades presentades en eixa memòria, dubta a 28 de maig *El Alicantino* en un article que portava per títol un revelador «El mayor de los escándalos», en què llegim «[...] que no se puede tomar en serio nada que proceda de esa desacreditada compañía.» Afegeix que, si tan pròspera era la marxa de la companyia, per què no pagaven el sou que devien als jornalers? A més, criticava el Govern per haver concedit a l'empresa del VAYA una tercera pròrroga que qualificava d'injusta i que, a més, no s'estava complint: «Se le impuso la condición de que empezara las obras dentro de los 60 días y las concluyera en 30 meses. Pues bien: empezaron las obras con algunos peones cuando faltaban tres días para los dos meses y nada han hecho, después de transcurrir cerca de la mitad de tan injusta pròrroga. [...] ¿Cuando se vió otro escándalo igual, en concesiones de ferrocarriles? [...] No hace mucho faltó poco para parar el servicio otra vez, por falta de pago; pues todo el dinero que se recauda dicen que va a Barcelona. [...] Lo mejor seria que se incautara el Gobierno del Chicharra y con ello ganaría mucho el país y los infelices que no tienen más remedio que hacer de gallegos de los gallegos chicharreros.»

No tot eren males notícies per a la ciutat d'Alcoi. En el mes de juny s'iniciaven els viatges de prova de la línia entre eixa ciutat i Gandia, amb els nombrosos avantatges que això suposava per a l'eixida dels productes de la indústria alcoiana. La línia seria finalment inaugurada el 23 de gener de 1893. D'altra banda, el 17 d'agost de 1892 informa *El Siglo Futuro* que la Compañía Ferroviaria del Norte de España havia decidit prolongar fins a Alcoi la línia de Xàtiva; en principi, havia d'aplegar només fins a Ontinyent. En canvi, el Xitxarra continuava igual. Així ho recull el 23 d'agost *El Alicantino*:

El Chicharra, ó sea el ferrocarril de Villena á Alcoy se hace cada día menos simpático por el proceder, nada correcto, de los que le dirigen.
No solamente no pagan á los empleados, sino que ni aún dándose de baja pueden conseguirlo.
Es el rigor de las desdichas, y el colmo de la injusticia la punible tolerancia que el Gobierno tiene con una empresa tan informal.
¿Si será aún capaz el Gobierno de concederle otra pròrroga? Si así fuere, sería la cuarta.

El 23 de setembre publica *El Diario de Murcia* les queixes que li aplegaven des de Jumilla i lecla en haver-se suprimit dos trens correu entre les dos poblacions, un ascendent i l'altre descendent, amb el perjudici que això suposava i malgrat estar obligats pel plec de condicions a realitzar el servici.

L'any 1893 començava amb la mateixa tònica de queixes per l'actuació de la companyia del VAYA. El 18 de gener apareix a *El Alicantino*: «Ultimamente los ayuntamientos de los pueblos interesados han elevado una solicitud al ministro de Fomento, pidiendo justicia, y no sabemos que resultará. Lo de siempre. Nada entre dos platos. Entre gallegos y madrileños lo gobiernan de manera que no pagan á nadie, debiéndose nueve meses al personal y otras muchas que se cuentan.» Altra tònica que tampoc

canviava eren els accidents que periòdicament es produïen en la línia. El 19 de febrer informa *La Correspondencia de España*: «El tren núm. 5 del día 18 de la línea de Villena á Alcoy ha cogido en el kilómetro 1 á un individuo, llamado Antonio Navarro, produciéndole heridas graves en la cabeza, mano y pie izquierdo. El Navarro, según ha declarado, es sordo, por lo cual no se apartó de la vía, á pesar de los avisos de la guardabarrera y del silbato de la locomotora.» En el mes de març, el setmanari de València *El Agente Ferroviario Español*, comentant un escrit de *El Alicantino* diu que, més que la situació de la companyia, allò que més estranyesa li causava era la passivitat de les autoritats, tant nacionals com regionals, davant de l'actuació de l'empresa ferroviària. A més, afegia: «La situación de los honradísimos empleados de este ferrocarril es insostenible, prefieren (nos consta) pasar hambre, entendiéndolo bien los Sres. Ministro y Gobernador de Alicante, pasar hambre, ellos y sus familias, antes que tocar un céntimo de la Empresa que así los trata, y á esos infelices empleados se les coloca en la alternativa de morir de hambre o de procesarles si produjesen un conflicto».

Contrastava eixa situació amb la de la línia Xàtiva-Alcoi. El 29 de març *La Unión Católica* publica una ampla crònica sobre la inauguració dos dies abans del primer tram de 29 kilòmetres d'eixa línia, el que aplegava fins a Albaida després de passar pel Genovés, Benigànim, La Pobla i Montaverner. Així, ens informa d'algunes de les característiques del tram en qüestió i de la rebuda tributada en les diferents poblacions: «Siete túneles dan entrada al valle de Albaida, fertilísima zona que fecundiza el río del mismo nombre, y por cuya ladera se ha tendido el doble rails. De los siete, el mayor tiene extensión de 232 metros, cuatro estan revestidos en el interior y alguno en la cueva. Nueve puentes se han construido, el mayor de 120 metros de luz y 13 metros de altura. Las obras de fábrica son hasta 79, mereciendo especial mención los desmontes. [...] El viaje ha sido verdaderamente triunfal en todos los pueblos del tránsito y en los que estan a la vista [...] El entusiasmo ha sido indescriptible en todas las estaciones: colgadas, arcos, banderas, cohetes, músicas, autoridades y venticario aclamando a la empresa y saludando á los expedicionarios, que correspondíamos con vivas demostraciones á su alegría. [...] En Albaida el recibimiento ha sido grandioso, y al son de la Marcha Real ejecutada por dos bandas y vuelo de campanas. Frente al tren se veían los gigantes del Corpus con cariñosas dedicatorias.» Després de visitar Albaida, es va celebrar un banquet a la mateixa estació, pronunciant-se diferents discursos per part de les autoritats. Com a curiositat destaquem aquest: «Fué muy celebrado el brindis del señor Cura de Puebla de Rugat, que manifestó, que la iglesia, lejos de ser contraria, bendice los progresos modernos cuando se dirigen al bien de los pueblos».

El 13 d'abril de 1893 trobem a *La Vanguardia* un article que recull part de la Memòria presentada per la Compañía de los Ferrocarriles de Villena á Alcoy á Yecla y Alcudia de Crespins a la junta d'accionistes, i entre altres coses trobem que «El consejo de Administración hace en ella un detallado estudio de las causas que han motivado la baja de productos durante el pasado ejercicio de 1892 señalando como causa principal la denuncia del tratado franco-español y especialmente en lo referente á la producción vinícola por ser la base principalísima del tráfico

de aquellas líneas. Hace la Memoria una comparación de las cifras que arroja la cuenta de Explotación desde 1888 hasta 1892 resultando de la comparación de los dos últimos años, una notable diferencia, pues mientras en 1891 alcanzó á pesetas 241,700'25 en el ejercicio que nos ocupa solo asciende á pesetas 131,629'64. [...] A pesar de ello asegura el Consejo que el déficit en la cuenta general de la compañía de pesetas 81,781'94 no es mayor que el déficit general que resultó en otros ejercicios sociales, sin contar que figuran en dicho déficit pesetas 20,782'85 por reparación del material de tracción y transportes».

D'altra banda, semblava que des de Madrid començaven a fer passos per a posar fi als abusos de la companyia del VAYA. Així, el 20 d'abril podem llegir a *La Época*: «Se nos dice que, como resultado de la inspección facultativa girada á las líneas en explotación y construcción de los ferrocarriles económicos de Villena á Alcoy y á Yecla, el ex ministro Sr. Canalejas, diputado por Alcoy, se propone interpelar al de Fomento, tan pronto como quede constituido el Congreso, para que declare la caducidad de la concesión, que cree legal y motivada».

El 21 de juny, *La Correspondencia de España* repassa les condicions de la pròrroga atorgada a la companyia, assenyalant: «Las condiciones de dicha prórroga son las siguientes: terminar las obras en el plazo de treinta meses a contar desde el día de la promulgación de la ley. Reanudar las obras de construcción dentro de los sesenta primeros días de la prórroga y continuarlas sin interrupción alguna». Després, afegeix: «Todas estas condiciones son hasta ahora cumplidas, según consta en el ministerio por diversos informes, y si bien en alguno de ellos se expresa el temor de que las obras no puedan ser terminadas en los once meses que faltan para la extinción del plazo, hasta ahora no hay texto legal que autorice a la administración para decretar la caducidad de la concesión, siendo lo único posible esperar la extinción del plazo para instruir el oportuno expediente». Pel que sembla, deuria passar un altre any més perquè pogueren començar a canviar les coses.

Més vagues i confiscacions

En juliol de 1893, els problemes econòmics tornaven a portar greus conseqüències. El dia 6, *El Alicantino* recull la comunicació que el cap d'explotació de la línia li havia fet al Govern civil: «Las circunstancias especiales que viene atravesando esta Compañía, unidas á la crisis económica que agobia á este país, conocido y que ha motivado un descenso enorme en los ingresos por la falta de extracción de vinos, que son su principal producto, ha sido origen de que se hallen atrasadas las pagas al personal y que este venga atravesando un período deficiente». Per a fer front a la situació, s'havia convocat junta general extraordinària, que no havia resolt res; així ho reflectia el telegrama enviat a la prefectura de la línia: «Junta enterada gravedad situación, no terminó ayer asunto presidente; volverá a reunirse el lunes, el límite mínimo según estatutos, para resolver dictámen que emitirá ponencia nombrada». Finalment, *El Alicantino* afegia: «El preinserto telegrama ha causado, como es consiguiente, gran alarma entre los empleados de aquella vía, siendo probable que se paralice el movimiento de la misma por falta de personal».

No van tardar a complir-se les prediccions. El 14 de juliol ho recull «La Época»: «Un periódico dice que no son los obreros del ferrocarril de Villena á Bocoirente (Alicante) los que se han declarado en huelga, sino los empleados de la empresa, a los cuales esta no les paga hace diez meses. Esa ha sido la causa de suspenderse los trabajos.» El mateix dia també informa el periòdic liberal «El Imparcial»: «No es cierto que los obreros del ferrocarril de Villena á Bocoirente (Alicante) se hayan declarado en huelga á consecuencia de deberles muchos jornales los contratistas de la línea. El contratista ha pagado siempre con puntualidad. Lo que sucedido es que el servicio de ferrocarril de la línea de Villena á Alcoy se ha suspendido desde anteayer á las doce del día, por oponerse los empleados á hacer sus trabajos, á causa de no pagarles la empresa desde hace diez meses.» Finalment el Governador civil d'Alacant va enviar un enginyer a Villena per solucionar el conflicte. En vista que l'informe tècnic no podia ser més desfavorable, la solució de la confiscació per part del Govern cobrava força.

L'1 d'agost, la *Revista Ilustrada de Vías Férreas* recull la confiscació de la línia per part del Govern mitjançant real ordre: «S. M. el Rey (Q. D. G.) y en su nombre la Reina Regente del Reino, se ha servido disponer lo siguiente: 1.º El Gobernador civil de Alicante, como delegado del Gobierno, auxiliado por la Comisión de ferrocarriles de Madrid, procederá sin demora á restablecer el servicio público en el ferrocarril de Villena, Alcoy y Yecla, incautándose al efecto de las líneas y de los productos de su explotación y adoptando cuantas disposiciones estime necesarias para que la circulación de los trenes se haga ordenadamente y sin interrupción. 2.º Durante el tiempo que la explotación se haga en esta forma, la Compañía concesionaria tendrá derecho únicamente á presenciar la recaudación y los pagos que se hagan por orden del Delegado del Gobierno. 3.º En el término de seis meses, contados desde el día en que se interrumpió el servicio público en el ferrocarril, deberá justificar la Compañía que cuenta con los recursos suficientes para continuar la explotación, y que ha satisfecho todos los haberes atrasados que adeuda á sus empleados y operarios de todas clases.» L'Estat va establir uns serveis mínims amb un tren per a cada sentit de la marxa, i van efectuar diversos ajustaments de tarifes amb l'objectiu de captar més passatgers i mercaderies. Per exemple, es van oferir preus reduïts en trens especials amb motiu de la fira taurina de lecla o durant les celebracions de les festes a Biar i Villena. Una vegada transcorregut el termini, si no s'havien complit les condicions, es donaria per caducada la concessió. A més, Luis Canalejas era nomenat delegat interí per al període de la confiscació.

El 8 d'agost, *El Alicantino* es despatxa a gust en la crítica contra la companyia del VAYA. Entre altres coses, així opina dels dirigents que havia tingut la companyia: «Hubo mangoneadores de todas las castas, edades y condiciones: catalanes, castellanos, valencianos, gallegos, aragoneses y andaluces». Per exemple, de Manuel Balbás deia que «[...] entró de constructor general; casi no construyó y tiene un crédito sobre obras de casi 200.000 duros». Però allò que més interessava al periòdic era «[...] el mal trato del pobre personal que, desempeñando sus cargos con fidelidad y sufrimiento ejemplares, ha sido maltratado, sobre no cobrar, por unos jefes despotas, mal educados y egoistas, que engordaron á costa de los infelices.

El poco dinero que se sacaba, era mandado a Barcelona, después de cobrarse su sueldo los gallegos del afortunado Balbás, o Mal vás, como le dicen en Barcelona, y dictador de los demás comparsas que forman el consejo, que tragó al Banco Ibérico». Respecte de la confiscació pel Govern de la línia del Xitxarra, afirma: «Si yo fuera Rey, mandaría separar á cuantos hubieran figurado como amos, no dejando ningún retoño suyo; porque la moralidad administrativa no renacerá, mientras queden sombras de lo pasado. [...] Ojo pues con todos los que entablen negociaciones para salvar al “Chicharra” pues casi todos fueron hasta hoy enviados de encargo, para engañar al Gobierno y al país».

El 20 de setembre informa la *Revista Ilustrada de Vías Férreas*: «Ferrocarril de Villena á Alcoy. Los gastos de este ferrocarril del 21 al 31 de agosto último inclusive, han sido de 3.538,81 pesetas. En igual periodo de tiempo los ingresos han sido de 8.551,47 pesetas, existiendo, por lo tanto, en caja 5.012,66 pesetas.» Al noviembre recull una sèrie de disposicions especials per a la línia del VAYA. Entre elles «[...] dos tarifas especiales, temporales, de billetes de ida y vuelta, de segunda y tercera clase, para viajeros; una que ha de regir entre Villena y el apeadero de las Virtudes, y otra para todo el ramal de Villena á Yecla. Ambas tarifas son muy beneficiosas, por la rebaja que hacen de los precios de la general, sobre todo la segunda, que llega á rebajarlos en un 42 por 100. Del mismo modo se ha aprobado para dicho ferrocarril de Villena á Alcoy y Yecla, otra tarifa especial, núm. 3, para transporte de vinos del reino, por expedición mínima de diez pipas, desde cualquiera de las estaciones de su línea á Alicante (estación) o á Alicante (puerto)». En desembre comunica una nova disposició que suposava un avantatge per a la línia: «TARIFAS. Vinos y pipas vacías, para ó de Alicante. El día 5 del actual ha establecido la Compañía M. Z. A. una tarifa especial núm. 33, para el transporte de vinos comunes procedentes del ferrocarril de Alcoy, y para la devolución de envases». El nombre total de viatgers per als 53 kilòmetres de línia en explotació durant l'any 1893 va ser de 34.353.

FERROCARRIL.			
SALIDAS DE YECLA			
6-40 de la mañana.			
3 de la tarde.			
LLEGADAS A YECLA			
9-58 de la mañana.			
7-14 de la tarde.			
Tarifa de precios para el transporte de viajeros.			
DE YECLA			
Á	1. ^a	2. ^a	3. ^a
Villena	2'90	2'30	1'57
Biar	4'28	3'39	2'32
Benejama	5'25	4'15	2'84
Bañeras	6'35	5'08	3'44
Bocairente	7'32	5'80	3'97

Tarifes de preus entre Yecla i Bocairent. Any 1899

Per la seua banda, la línia entre Xàtiva i Alcoi continuava creixent. Així, el 13 d'octubre informa *La Iberia*: «Ayer llegó a Onteniente la primera locomotora del ferrocarril del Norte. La población entera celebró la llegada del tren con grandes aclamaciones y cohetes».

Estació d'Ontinyent. (c. 1900) Colección Díaz Prosper

De camí a la confiscació definitiva del VAYA

De nou és la *Revista Ilustrada de Vías Férreas* la que el 5 de febrer de 1894 ens informa de la situació de la línia Villena-Alcoi: «El ferrocarril de Villena á Alcoy, Yecla y Alcludia, sigue explotándose por el Gobierno y en vísperas de la incautación definitiva, á la cual creemos se llegará forzosamente, en cuyo caso, adjudicándose nueva concesión, ninguna empresa debería acudir a la terminación y explotación de la línea más que la de Madrid, Zaragoza y Alicante, tanto por hallarse en condiciones desahogadas para la construcción de los 40 kilómetros que restan, cuanto porque es la principal interesada en el tráfico de esta línea, favoreciendo de paso el inmejorable puerto de Alicante».

El 15 d'abril notifica la situació de la línia entre Xàtiva i Alcoi: «Las noticias que se reciben referentes a la construcción de ferrocarril de Játiba á Alcoy son satisfactorias. La estación de Onteniente ha quedado totalmente terminada y los trabajos hacia Alcoy continúan con gran rapidez. Ahora se está procediendo a la perforación del primer túnel que existe después de la estación de Bocairente, el cual es atacado por ambos lados. Por la parte de Onteniente está trabajando una brigada de más de 100 operarios, que llevan perforados cerca de 200 metros de los 554 que tendrá de longitud aquel túnel, y por la parte opuesta hay solamente 35 obreros porque el estado de los trabajos no permite ocupar mayor número y llevan construidos 5 metros de galería». A la mateixa edició recull també informació sobre l'estat de la línia del VAYA: «Por el Ministro de Fomento se está ultimando el expediente de caducidad de la concesión otorgada á dicha Compañía, pues está comprobado que durante la prórroga de 30 meses que se concedieron para la terminación de las obras no se ha construido más que unos pequeños terraplenes». Hi havia molts pocs kilòmetres de distància entre les dos línies, però la diferència en la situació d'ambdós era molt cridanera.

El 31 de juliol apareix a *La Correspondencia de España*: «DISPOSICIONES DE FOMENTO. Ha sido nombrada una comisión para explotar, en nombre del gobierno, el ferrocarril de Villena á Alcoy». El 15 d'agost, la *Revista Ilustrada de Vías Férreas* amplia la informació: «El Ferrocarril de Villena á Alcoy. Habiéndose acordado por el Gobierno la incautación definitiva de este ferrocarril por haberse declarado en quiebra la Compañía y caducado la concesión por haber terminado el plazo que la ley marca para que demostrara contar con recursos para encargarse nuevamente de la explotación, ha sido nombrada por el Ministerio de Fomento la comisión que se ha de encargar de la explotación». Des-

Ferrocarril Alcoi-Gandia. Obligació de 100 lliures esterlines de la companyia de capital britànic

prés, feia una comparativa amb la situació del ferrocarril de Madrid a Arganda i reflexionava sobre la conveniència d'entregar l'explotació al ministeri de la Guerra, en concret al batalló de ferrocarrils, i els avantatges que això suposaria per a la marxa de la línia. Però com reflexionava a continuació «[...] aquí lo útil y beneficioso parece que es lo de menos, y de igual modo que se verificó cuando la incautación de la línea de Madrid á Arganda, se ha hecho actualmente con la de Villena á Alcoy; y mientras tanto el batallón de ferrocarriles, creado para lo que su nombre indica, no podrá dedicarse á otra cosa que al manejo del arma, y á lo sumo, á ejercitar á sus soldados en la bicicleta, llevando y trayendo partes entre Madrid y sus cantones». L'inspector general de camins Manuel Estibaus va passar a ser el president de la comissió explotadora, Baldomero Aracil va passar a ser l'enginyer i Manuel Balbás seria el representant de la companyia davant l'Estat.

Eixe mes d'agost, el rotatiu madrileny *El Disco* publica un article parlant de la línia Villena-Alcoi amb l'aclaridor títol de «Desbarajuste», en què ens diu que «Hay un jefe de la intervención con cinco pesetas diarias de sueldo, el cual jefe reside en Alicante, ó lo que es igual, lejos de donde debe estar. Este señor se concreta á visitar el citado ferrocarril cada fin de mes, y todos creerán que esa visita es para arreglar las cuentas, como es natural que se suponga. Pues no señor; este caballero no va más que á cobrar su sueldo». *El Alicantino* va més enllà en la reflexió feta per *El Disco* i n'amplia la informació: «Ese señor jefe de la intervención del ferrocarril Chicharra con cinco pesetas diarias de sueldo, cobra además veinticinco duros mensuales del elástico presupuesto de obras públicas, en cuyas oficinas trabaja como escribiente temporero; es además delegado ó inspector en el muelle de esta ciudad, que visita con la misma asiduidad que la estación de Villena, y además disfruta casa gratis, que paga la Hacienda».

Malgrat la intervenció de l'Estat, continuaren produint-se irregularitats com a conseqüència dels acomiadaments, algunes d'elles en forma de sabotatges. El més greu es va produir el 23 de setembre quan al quilòmetre 12 de la secció de Villena a lecla es va col·locar un objecte en la via amb l'evident intenció de produir un descarrilament. Per sort, el comboi va poder frenar a temps.

Sembla que la situació de moltes empreses ferroviàries de la península era també desastrosa. Fent un resum de l'actualitat de les línies l'any 1894, publica *El Dia* amb data de 7 de gener de 1895: «[...] que la situación de la industria ferroviaria es crítica lo demuestran las cifras de los productos del tráfico en 1894, el estado de quiebras de las Compañías de ferro-carriles de Madrid á Arganda y de Villena á Alcoy, de cuyas líneas se ha tenido que incautar el Gobierno, y el haber suspendido pagos las Empresas de Madrid á Cáceres y á Portugal, del Oeste de España, de Madrid á Villa del Prado, de Igualada á Martorell, Valencia y Aragón, de Puerto-Rico, de Zafra á Huelva y de Linares á Almería». Al llarg de 1894 s'havien posat en explotació només 460 quilòmetres nous a tot l'Estat, d'entre ells els 10 quilòmetres entre Albaida i Ontinyent en la línia Xàtiva-Alcoi. Finalment, assenyalarem que el nombre total de viatgers que utilitzaren la línia del VAYA l'any 1894 fou de 27.857, quasi 6.500 passatgers menys que l'any anterior.

S'aproximava la fi del segle XIX i el somni de tindre una línia fèrria operativa a Bocairent no acabava de ser una realitat. Tampoc els anys per vindre serien fàcils per aconseguir-ho, ja que la confiscació de la línia del VAYA per part del Govern no semblava ser la solució.

Jairo Vañó Reig

BIBLIOGRAFIA

- Biblioteca Virtual de Prensa Histórica, www.prenshistorica.mcu.es
- Hemeroteca Digital. Biblioteca Nacional de España: www.bne.es/es/Catalogos/HemerotecaDigital/
- Hispana. Directorio y recolector de recursos digitales: www.hispana.mcu.es
- CASTELLÓ, J., MATAIX, A., MIRA, F.J., SEMPERE, M. i VAÑÓ, J.L., *La industrialización en Banyeres de Mariola*, Associació Cultural Font Bona -Centre d'Estudis Locals-, Banyeres de Mariola, 2007.
- ESTUDIO HISTÓRICO DEL FERROCARRIL DESDE LA PERSPECTIVA DE SUS NORMAS REGULADORAS Comunicación presentada al II Congreso de Historia ferroviaria «Siglo y medio de ferrocarriles en Madrid» (Aranjuez, 2001) en la Tercera sesión: General. Prof. Dra. Ana Olmedo Gaya. Departamento de Derecho administrativo. Universidad de Granada.
- MILÁN ORGILÉS, J.M., «El Chicharra» (Los ferrocarriles de Villena a Alcoy y Yecla y de Jumilla a Cieza), Autoedición, Benidorm, 1992.
- REVISTA *A todo vapor* núm. 39, Asociación Valenciana de Amigos del Ferrocarril (AVAF). Valencia, 2003.
- SOLER MOLINA, A., FERRE PUERTO, J.A., *Història de la Vila de Bocairent*, Ajuntament de Bocairent, 2003.
- TORTELLA CASARES, G., *Los orígenes del capitalismo en España. Banca, Industria y Ferrocarriles en el siglo XIX*, Tecnos, Madrid, 1995.
- WAIS, F.: *Historia de los ferrocarriles españoles*, Editora Nacional, Madrid, 1974

ELS VAÑÓ BENEYTO: LA FÀBRICA DE MANTES «HIJO DE MARTÍN VAÑÓ»

1. EL CONTEXT HISTÒRIC, ECONÒMIC, LABORAL I SOCIAL

A principis del s. XX Bocairent, que a la segona meitat del s. XIX havia tingut moments de bonança econòmica i demogràfica, va patir greus problemes demogràfics, laborals i econòmics coincidint amb un final de segle i principi del nou molt convuls políticament, socialment i econòmicament, a Espanya i a Europa.

La indústria tèxtil, sobretot de mantes i flassades, era la base econòmica i laboral del poble, malgrat que l'agricultura també tenia un pes important. Des de 1898 es disposava d'energia elèctrica i, encara que s'havien fet moltes noves fàbriques al poble, es mantenien encara les del costat del riu Clariano i les de la nova carretera que unia Ontinyent amb Bocairent. El 1899 es va inaugurar el pont del Riberet, que era l'eixida cap a la nova carretera de Villena, i el 1890 s'havia inaugurat el ferrocarril de via estreta fins a Banyeres i el 1908, fins a Alcoi.

El 1906 hi havia 12 fàbriques de mantes, filatures i draps on treballaven 221 homes i 72 dones. Els xiquets des dels 6-7 anys també treballaven, perquè la majoria dels telers eren a mà i es pagaven sous molt baixos. Els xiquets completaven les entrades familiars amb el seu treball. Malgrat que l'any 1907 s'havia aprovat la llei d'escolarització per a xiquets i xiquetes de 6 a 12 anys, la majoria d'ells no anaven a escola i feien jornades de feina d'onze i dotze hores cobrant la meitat que un adult. En certa manera, la productivitat més gran d'Alcoi havia conduït a la indústria bocairentina cap a la manta, quasi de forma exclusiva.

El 1910 la fil-loxera va arruïnar les vinyes dels masos. Molts llauradors i jornalers varen emigrar a França. Bocairent va perdre molts habitants. També va tancar una de les fàbriques, la dels Domenech. A nivell estatal hi havia una gran crisi econòmica a causa de les polítiques errònies de la Restauració Borbònica. Havien augmentat les protestes i els moviments obrers. A Barcelona es produeix la Setmana Tràgica.

Va millorar la situació en començar la Primera Guerra Mundial, perquè es necessitaven moltes mantes «grises» i altres manufactures, com les de cotó, per a l'exèrcit francès. Bocairent gaudeix d'uns anys pròspers des de 1916 a 1921.

Tot va canviar en finalitzar la guerra, en especial el 1922, quan hi ha una caiguda sobtada de la demanda estrangera. Ben prompte es notà la manca de feina i van pujar les tensions socials.

Els moviments socials europeus, socialisme i anarquisme, que varen desembocar en la Revolució Soviètica el 1917, produïren una llarga etapa de conflictes sociolaborals a Bocairent que arribarem a la màxima tensió els anys 1922 i 1923, quan va esclatar la més famosa de les vagues del poble: la dels Beneyto. Havien nascut entitats socials diverses: el sindicat anarquista La Emancipación, que va durar de 1907 a 1912; un altre social catòlic, la Societat Obrera, fundada el 1912; el Sindicat Professional de La Indústria Llanera, social catòlic, fundat uns mesos més tard (aquestes dos organitzacions, vinculades a la Confederación de Obreros Católicos de Levante). El 1915 es va fundar La Victoria, sindicat laic i aconfessional que més tard s'afiliaria a la UGT. El 1916 es va constituir un altre sindicat socialista, El Porvenir. El 1918, a més, s'obrí un economat de consum, la Cooperativa Lleó XIII, promoguda pel clercat.

Durant aquests anys, hi va haver moltes vagues. La dels Beneyto va esclatar el mes d'abril de 1922, dilluns de Pasqua.

Les causes de les vagues a Bocairent foren nombroses:

- Els treballadors estaven sobreexplotats.
- S'usaven encara en moltes fàbriques tècniques obsoletes malgrat algunes innovacions com els telers mecànics.
- El nombre d'hores era molt més alt que en altres indrets com ara Alcoi. Bocairent aconseguí les 60 hores setmanals el 17 de març de 1918 quan a Alcoi ja fan 48 hores. Es resolrà a finals de 1919 quan el Govern espanyol estableix per llei la jornada de 48 hores, cosa que farà que aparega un tercer torn a les fàbriques.
- Els sous eren molt baixos.
- La primera Guerra Mundial havia afavorit l'eixida dels productes tèxtils però, en haver acabat, descendiren les comandes, minvà la feina i molts treballadors es trobaren al carrer.
- L'encariment dels aliments bàsics durant i després de la primera Guerra Mundial.

El desencadenant de la vaga dels Hermanos Beneyto, però, va ser un acomiadament improcedent. A diferència d'altres vagues anteriors, que acabaren amb certa rapidesa, aquesta va durar molt: d'abril de 1922 a finals de juliol de 1923, perquè els propietaris es negaren a negociar i

portaren obrers d'Ontinyent (esquirols). Varen passar fets molt greus, com que alguns dels treballadors d'Ontinyent foren tirotejats. Van intentar mitjançar, per a tractar de resoldre el conflicte, tres governadors civils de València. Els treballadors van rebre moltes mostres de solidaritat de federacions i sindicats obrers, sobretot, d'Alcoi i València.

Només es va resoldre quan van començar a eixir notes i reportatges en la premsa, al *Diari de València*, i el problema va arribar a les Corts de Madrid. Finalment, s'acabà el 27 de juliol de 1923, quan molts dels obrers de Bocairent ja havien optat per anar-se'n cap a Alcoi, Banyeres, Xàtiva, València, França... Els que es quedaren no varen aconseguir que fóra incorporat el treballador acomiadat de forma improcedent, van haver d'acceptar condicions molt dures i varen patir represàlies. Seguirà tenint ressonància fins al 1936. En febrer d'aquell any hi va haver una altra vaga i una gran pressió sindical per a sol·licitar la reincorporació del represaliat, entre altres reivindicacions. Aquella tardor s'inicià la Dictadura de Primo de Rivera (1923-1930).

2. ELS ORÍGENS DE L'EMPRESA «HIJO DE MARTIN VAÑÓ»

Martí Vañó Vicedo va nèixer a Bocairent el 1883. Els pares, Pepe Vañó Puerto (Bocairent 1852-1917) i Maria Teresa Vicedo Vañó (Bocairent c.1854-1885) eren agricultors. Vivien al mas «La casa del Sant», prop de La Rambleta (per això el sobrenom era Martí el Sant). La mare va morir quan Martí tenia només uns mesos. El pare es va tornar a casar amb Magdalena Vañó Silvestre (1864-1917). A principis de 1900 varen anar a viure a una casa del carrer de l'Ereta la Peña número 12, prop de la font de la placeta del mateix nom. D'aquest segon matrimoni varen nèixer Malena, la Sompà (1885-1972); Pepe, el de la tia Agustinetà (1887-1954); Maria Pepa, casada amb el *tio* Picoli (1897-1981) i Consuelo (1903-1996), que va ser monja de la caritat a la Inclusa de La Paz, a Madrid. Pepe i Magdalena van morir el 1917 amb pocs dies de diferència.

Martí ajudava son pare a treballar els camps i també anava a l'escola. Era molt estudiós i aplicat, i va aprofundir pel seu compte en diversos temes: ecologia, higiene natural, càlcul, comptabilitat, coneixements tèxtils... Als 12 anys va començar a treballar a la fàbrica Hermanos Beneyto.

Era també molt religiós, honest i auster. El 1898 ja pertanyia a la Joventut Obrera Catòlica, vinculada a la Congregació Mariana de Sant Lluís Gonzaga, que presidia Martí Belda Belda. També participava en les activitats del Patronat i l'Adoració Nocturna del Santíssim Sagrament. Era un home culte, autodidacta, que va anar confeccionant-se una bona biblioteca sobre diversos temes, sobretot medicina i higiene natural, tècnica tèxtil, religió i política. Era aficionat a la música i va pertànyer a la Música Vella, on tocava el trombó. Estava subscrit al periòdic *El Debate* i a la revista *La Hormiga de Oro*.

El 1908 es va casar amb Maria Francisca Beneyto Beneyto (1886-1963), filla dels mitgers de l'Antic Palau del Baró

de Casanova, Joaquim Beneyto Belda (1860-1938) i Maria Beneyto Silvestre (1862-1927). Del matrimoni van nèixer cinc fills:

Pepe, (Bocairent, 30 de maig de 1909 - Madrid, 5 de març de 1931): va ser un jove molt intel·ligent, molt religiós i bellíssima persona que, com son pare, va participar en el Patronat, Congregació de Sant Lluís i Adoració Nocturna a més de la Schola Cantorum. Tenia fama de ser molt espiritual i honest. Va morir a Madrid durant el servei militar.

Pepe amb els seus germans, Joaquim i Martí, el 1926

Teresa (Bocairent, 7 d'agost de 1911 - 2 de juny de 2007): es va casar amb Jeroni Pérez Sempere (Bocairent, 14 de novembre de 1908 - 31 de juliol de 2001), i va tindre 3 fills: Blas, Magda i Martí. Ella i l'home varen participar en l'empresa tèxtil Hijo de Martin Vañó.

Teresa quan treballava al magatzem de la fàbrica de Pepe Juan el 1940

Joaquim (Bocairent 10 de maig de 1914 - Chectuyoc (Perú) 16 d'agost de 1967): com son pare i el germà, va participar en el Patronat, Congregació Mariana de Sant Lluís, Adoració Nocturna i Schola Cantorum. Com son pare va aprofundir pel seu compte en diverses matèries com el càlcul i la comptabilitat, la tècnica tèxtil, el disseny industrial i la sanitat (va ser infermer durant la guerra a l'Hospital del Rey de Madrid). També era un gran amant dels esports. Es va casar amb Consuelo Piedra Miralles i va tindre cinc fills: Francisca, Joaquim, Martí, Pepe i Xelo. Va ser l'impulsor i creador de l'empresa tèxtil Hijo de Martin Vañó amb son pare i Teresa, la germana.

Joaquim Vañó Beneyto el 1932

Martí Vañó Vicedo el 1930 amb els xiquets del Patronat, assegut a l'esquerra del capellà. El seu fill Pepe, dos llocs més enllà, a la seua esquerra.

Martí Vañó Beneyto el 1935

Carnet del Sindicat de Martí Vañó Vicedo (1940)

En haver acabat la guerra civil, el seu fill Joaquim tornà a Bocairent. Són moments molt dolents. Ha estat tot el temps de la guerra a Madrid a l'Hospital del Rey com a infermer, per tant, a la zona republicana. A més, no és falangista ni vol ser-ho, sempre ha estat de la Lliga Regional Valenciana de Lluís Lucia. No li donen feina. S'acaba de casar.

Martí (Bocairent 1917-1941): va tornar malalt de la guerra i va morir poc després.

Manuel (1920-1928): va morir molt jove d'una passa d'es-carlatina.

Quan Martí Vañó Vicedo ja tenia els cinc fills va esclatar la vaga de la fàbrica on treballava, la dels Hermanos Beneyto. Ell va donar suport al company que va ser acomiadat de manera improcedent, per això es va quedar sense feina. En veure que s'allargava molt, passaven els mesos i no s'arreglava res, va decidir crear una empresa tèxtil a Xàtiva amb un amic alcoià, Agustí Silvestre. Però els sogres, que no tenien més que una filla perquè els altres fills havien mort de menuts, no volien quedar-se sense ella ni els nés, així que van vendre algunes terres que tenien a prop de l'Alt de la Creu i amb aquests diners varen comprar un teler manual perquè Martí teixira teles de cuina (torcamans) a sa casa, al carrer Ereta la Penya, 35. Durant uns anys va funcionar i va resoldre el problema econòmic treballant de drapaire per a uns fabricants d'Alcoi. Més tard, va tornar a treballar a Hermanos Beneyto i el teler va quedar sense funcionar uns quants anys.

Noces de Joaquim Vañó Beneyto i Consuelo Piedra Miralles (novembre de 1940)

Consuelo, la dona, té uns estalvis perquè broda molt bé llençols, estovalles, etc. A més, els dos ajuden Maties Pinedra Peidró, pare de Consuelo, que és forner. Lloguen un edifici situat a Víctor Pradera, 1, denominat «la fabriqueta», on col·loquen el teler de Martí Vañó Beneyto. Aquest local és de Juan Bautista Ferre Beneito (Bocairent, 1863 - 30 de maig de 1950). Comença a treballar com a drapaire per a Jose Juan Vañó, industrial i futur batlle del poble (de 1949 a 1971) i, més tard, per a Sixto Belda Domínguez, industrial i terratinent.

La indústria mantera gaudeix uns anys de gran auge i Joaquim decideix comprar més telers i muntar una empresa menuda. Parla amb son pare i la germana. Decideixen muntar l'empresa tèxtil Martin Vañó. És l'any 1942. Per motius d'estalvi energètic, no està permès obrir noves fàbriques, així que parlen amb Juan Bautista Ferre Beneito, amo del local de la Fabriqueta, on tenia abans de la guerra una fàbrica i li subroguen la llicència per a fabricar mantes. Joaquim porta la direcció, el pare els comptes i Teresa s'encarrega del magatzem i acabat de les mantes (ella estava treballant al magatzem de la fàbrica de Pepe Juan). Més tard, quan es casa la germana (el 23 de gener de 1944), el cunyat, Jeroni Pérez Sempere, els ajuda amb les màquines de tant en tant. Ell era encarregat de màquines a la fàbrica de Juan Mestre, que feia poc que havia començat a funcionar. La fàbrica comença a tindre èxit. Joaquim té bona mà per a dissenyar les mantes i molta capacitat per a les relacions comercials. Tot d'una, amplien el nombre de telers i de treballadors. Les mantes es venen amb facilitat i van millorant el producte. Compren el local del carrer Víctor Pradera (la Fabriqueta) i l'amplien. Primer fan dos nivells i, més tard, un tercer. D'aquesta manera, passen al magatzem de mantes que tenien al carrer l'Ereta la penya núm. 12, el nou local.

La fabriqueta el 1945 i en l'actualitat

En febrer de 1949 mor Martí Vañó Vicedo. Joaquim i la Teresa canvien la raó social de l'empresa i passen a denominar-se Hijo de Martin Vañó.

Durant els anys 50 amplien el nombre de comercials, entre els quals està Agustí Silvestre, fill de l'antic soci de Martí Vañó Vicedo, que era professor de l'Escola de Pèrits Industrials d'Alcoi. Agustí tenia molt bones relacions amb moltes indústries tèxtils catalanes, i a través d'ell aconseguirà nous telers mecànics Jacquard que produeixen millors mantes, més ben acabades, més càlides, confortables i atractives.

Paral·lelament, al poble s'han creat noves fàbriques com la de Juan Mestre o la de Ramón Silvestre. (futura Rasilán). Hi ha unes vint fàbriques entre les antigues i les noves. Entre elles, la del seu cunyat José María Piedra, que té una empresa menuda al segon pis del carrer Víctor Pradera, 17 (actual carrer de Sant Agustí). Més tard, quan aquesta va malament, José María serà l'encarregat dels telers de Hijo de Martin Vañó.

Joaquim dissenya noves mantes amb nous materials, a més de les clàssiques de cotó, de mesclat o de llana, amb productes sintètics, que n'augmenten la capacitat tèrmica. Viatja per tota Espanya, té representats a Galícia, Astúries, Madrid, Andalusia, Catalunya, Múrcia, València... Té un despatx a la placeta de Joan de Joanes i comença a pensar en fer unes naus noves a l'eixida del poble, prop del pont del Riberet. L'empresa va molt bé. Treballen moltes persones com a drapaires amb els telers individuals.

El 1957, el nombre d'empreses a Bocairent ha augmentat de forma espectacular. En total n'hi ha 96. Es produïen moltes mantes, s'invertia en noves maquinàries més modernes. El 1963 Bocairent produïa i distribuïa 500.000 mantes a l'any. La majoria eren per al mercat espanyol i unes poques, per al mercat estranger. Però el tèxtil havia augmentat també a altres pobles de les comarques properes, a més d'Alcoi es trobaven a Ontinyent, Banyeres, Albaida, Agullent, Alfarassí, Cocentaina, Muro, Benilloba, Montaverner, etc.

El 1962 Joaquim, després de tindre desavinences amb el cunyat i la germana, decideix dividir el negoci. A l'antic local, la Fabriqueta es queden el cunyat i la germana, i ell s'emporta els telers nous al nou local de la carretera d'Ontinyent a principis de 1963. La nova fàbrica està molt ben dissenyada: a més dels 17 telers, 8 Jacquard senzills, 2 Jacquard de doble ample, dos mecànics no-Jacquard, i 5 *garroteros*, encara hi ha espai per a perxes, filatures, despatx i magatzem.

L'empresa no anirà bé. Té massa despeses i, malgrat que les mantes segueixen venent-se bé, no pot mantenir el negoci. El febrer de 1966 fa suspensió de pagaments. Els creditors no li donen la possibilitat de seguir pagant-los a poc a poc els deutes i es veu obligat a tancar la fàbrica. Tot és engolit pels creditors: el local, els telers, els productes, els comptes corrents, la casa familiar de Juan de Juanes (herència de la dona)... Ha procurat no deixar-los deutes als treballadors, però la família es queda en la ruïna. Haurà d'emigrar a Perú quan no troba feina a Espanya. Una vegada més, l'ajuda Agustí Silvestre, que també és representant de Matesa.

Treballadors i treballadores de la nova fàbrica el 1965

La fàbrica que dirigirà a Perú, juntament amb el, fill Joaquim Vañó Piedra, és Tejidos Marangani, a Chectuyoc (Cuzco). Se'n va en maig de 1967. L'altitud del lloc (uns 4.000 m.) no li va bé i, quan ja està decidit a tornar-se'n, pateix un vessament cerebral. És el 16 d'agost de 1967. L'empresa, filial de Matesa, el torna a Espanya i és soterrat a Bocairent.

No obstant això, els anys 70 són bons per a Bocairent, entre altres aspectes, per l'exportació. La llei de desgravació fiscal de l'exportació ajuda a enviar productes cap a Europa i els països àrabs. En els 80 són famoses les mantes de pèl.

Més tard, a Bocairent, altres indústries com Industrias Vañó el 1982 o Joan Mestre als anys 90, entren en crisi i han de tancar. Molts treballadors bocairentins hauran d'emigrar.

En canvi, el cunyat, Jeroni Pérez i la germana, Teresa Vañó, es defenen bé gràcies a treballar per compte d'altres i no necessiten un gran capital per a funcionar. A més dels antics telers manuals i una perxa, han comprat 4 telers Jacquard de Hijo de Martin Vañó a un dels creditors, Sixto Belda. També el fill major, Blas, entra en l'empresa.

Empleados de la Empresa: "HIJO de MARTIN VAÑO", Mayo de 2015

Dinar de germanor dels treballadors i treballadores en què assisteix Pepe Vañó Piedra, quart fill de Joaquim Vañó Beneyto i la dona, Pepi Igual Galiana

És un jove intel·ligent i amb visió empresarial, i junts formen l'empresa Jerónimo Pérez Sempere.

El 1975 construeixen dos naus a la carretera de Villena i passaran a anomenar-se Pérez Vañó, S.A. Més tard, Blas Silvestre Belda, que s'ha casat amb la filla, Magdalena, entrarà en el despatx per a portar els comptes de l'empresa.

En els anys 90 hi ha una crisi estatal que afecta el tèxtil, les empreses de Bocairent, moltes bastant obsoletes, la notaran molt i algunes tancaran. Comença la forta competència dels edredons i els nòrdics. Cal diversificar els productes per a trobar noves eixides.

Els Pérez Vañó saben adaptar-se als nous temps i seguiran funcionant bé, renovent telers i s'hi incorpora Martí, el més jove dels fills de Teresa i Jeroni.

L'empresa seguirà funcionant fins al 2008, quan l'entrada de productes tèxtils xinesos provoca una forta crisi industrial. A finals de l'any i principis del següent tancaran definitivament.

Francisca Vañó Piedra

FONTS CONSULTADES

1. Fonts familiars

2. Fonts bibliogràfiques

- FERRE VAÑÓ, J.B., «Bocairent tèxtil. Sindicato La Victoria» (I part), *Bocairent en festes de Sant Agustí*, 1999.
- FERRE VAÑÓ, J.B., «Bocairent tèxtil. Sindicato de La Victoria» (II part), *Bocairent en festes de Sant Agustí*, 2000.
- FERRE VAÑÓ, J.B., «Bocairent tèxtil. Sindicato La Victoria» (III part) *Bocairent en festes de Sant Agustí*, 2001.
- GANDIA i CALABUIG, J., «Història de la indústria tèxtil a la Vall d'Albaida», *Crònica*, Ontinyent, 1992, núms. 102, 103, 107, 108, 114.
- PASCUAL i SOLER, J. LL., «El tèxtil a Bocairent del s. XVII al XX», *Revista de Sant Agustí*, Bocairent, 1993.
- PASCUAL i SOLER, J. LL., «Una crisi que s'arrossega més de dos segles: el tèxtil», *Revista Bocairent en festes de Sant Agustí*, 1994.
- SANTAMARIA BENEYTO, M. J., *Pequeñas empresas y distritos industriales. El tèxtil-confeció en la Comunidad valenciana*, Instituto de Cultura Gil Albert, Generalitat Valenciana, Valencia, 1999.
- SATORRES i CALABUIG, V., «La societat La Victoria», *Revista Bocairent en festes de Sant Agustí*, 2001.
- OBIOLS i FRANCÉS, S., *Els treballadors del tèxtil a l'eix Alcoi-Ontinyent*, Ed. Xiec, Gandia, 2006.
- SOLER MOLINA, A. et al., *Història de la vila de Bocairent*, Ajuntament de Bocairent, 2003.
- SATORRES i CALABUIG, V., «Una ullada al Bocairent de primeries del segle» XX, *Revista de San Agustí*, 1997.
- VALLES SANCHEZ, I., *Indústria tèxtil i societat a la regió d'Alcoi-Ontinyent, 1780-1930*, Institut Valencià d'Estudis i investigació, Universitat de València, 1986.
- VAÑO SILVESTRE, F., documentació sobre «La Revolució en Bocairente», *Crònica de la XVII Assemblea de Cronistes Oficials del Regne de València*, València, 1990, pg. 317-336.

50 ANIVERSARIO DE LA ESCUELA HOGAR

El Noticiero Local el Programa de Fiestas de 1967 se abre con el titular:

«Inauguración de la Escuela Hogar. El día 16 de enero de 1966 eran bendecidos los nuevos locales de la Escuela Hogar Parroquial que, por iniciativa de las Mujeres de A.C. quedaba instalada en los últimos pisos de la casa número 16 de la calle de los Héroes de Alcázar de Toledo (hoy Tribunal de les Aigües).

Se destinaba a la formación de la juventud femenina local y en ella se darían clases de corte y confección, labores, cocina, cultura general, trabajos manuales e idiomas; y comenzó a funcionar el día 17, con una matriculación masiva que obligaría a habilitar nuevas salas para dar cabida a tal cantidad de muchachas que demostraban la apremiante necesidad de esta obra en Bocairente.»

Con el paso del tiempo, a aquellas aulas se le añadieron clases de mecanografía, contabilidad, guitarra, cerámica e informática, que es la formación que se iba demandando a través del tiempo.

Con esta noticia, corta, escueta y humilde, comenzaba su andadura esta obra que, este año, cumple su cincuenta aniversario de vida local.

En la actualidad, funcionan únicamente las clases de labor, pintura en tela, cerámica y Patchwork, de acuerdo con la demanda que, en cada momento de su historia ha necesitado.

Los párrocos que, como presidentes natos, han estado al frente de esta obra parroquial han sido: D. José de Paz, D. José Castillo Peiró, D. Arturo Llín Cháfer, D. Vicente Agustí Company, D. Fernando Cremades Costa, D. Vicente Estevan Cloquell, D. Pascual Moscardó, D. Ángel Olivares y D. Benjamín Fayos Olivares.

Y las Mujeres de A.C., que dirigieron y dirigen la Escuela fueron: Ana Mestre y Pilar Mestre, Pepita Beneyto, Consuelo Pascual, Isabel Molina, Amparo Belda Mercedes Castelló y Rosa Molina.

El 25 aniversario, en 1991, se celebró ya en las dependencias del nuevo Patronato, donde se habían trasladado las aulas, abandonando el viejo caserón de la calle de

los H. del Alcázar, ya con el nuevo apelativo de Escuela Hogar Cultural.

Hubo conferencias a cargo del P. Capuchino D. José Ample Rios que expuso el tema «La autoestima personal, base del equilibrio emocional de la personalidad», actuación de la compañía «Xe, que riqueza» y el recital de la Coral d'Aldaia, tras la misa dominical de acción de gracias y comida de hermandad de los alumnos antiguos y actuales.

Durante cincuenta años ha venido realizando su labor formativa y cultural, hoy dentro del ámbito del Patronato que, como reza el viejo himno «Siempre será rica fuente de fe y de cultura».

MOSÉN JOAQUÍN CASTELLÓ

70 AÑOS DE SU MUERTE

El día 8 junio de 1945 moría Mosén Joaquín Castelló, el que fue sacerdote de la ermita del Santo Cristo des de 1906. Este año hará 71 años. En este año, los descendientes, la familia Beneyto Vañó, hemos querido conmemorarlo con la restauración de la foto que se conserva en la Iglesia tanto de la ermita del Santo Cristo como la que también hay en la sacristía de la Iglesia parroquial de Bocairent.

Como recordaba en un artículo en 2007 Juan Bautista Ferre Vañó, Mosén Joaquín nació en Bocairent en 1876 y a los 29 años fue ordenado sacerdote. Estuvo un año en Alcozer de Planes y pasó a Bocairent en 1906 para hacerse cargo de la Capellanía de la Ermita del Santo Cristo. Su entusiasmo se contagió, pues muy pronto se notó un gran incremento en la devoción al Cristo y como dice en sus estrofas «No sólo los de Valencia, visitan lustra Capilla, pues también los de Castilla, vienen a vuestra presencia....».

Su vida principal consistía en atender la ermita. Comenzaba el día con la celebración de la Santa Misa y las oraciones, lo que proporcionaba que todos los días subieran devotos, demostrando su gran espíritu de sacrificio.

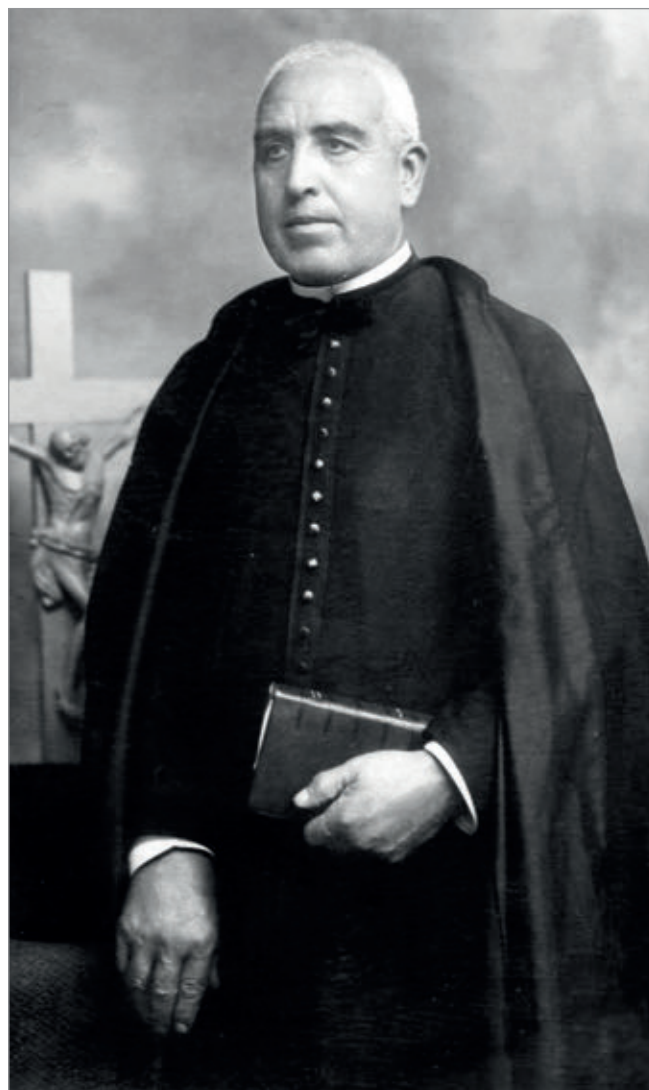
Después empezaba su trabajo, que consistía en cultivar los campos pertenecientes a la ermita y en apacentar algo de ganado que tenía.

En los tiempos de recolección de las cosechas, visitaba las eras del pueblo donde se trillaba y las almazaras a recoger limosnas en especies para el sustento de todo el año y a repartir en los más necesitados, que acudían a pedirle ayuda.

Como era incansable, la ermita y sus dependencias fueron intensamente restauradas. Cabe destacar la restauración de la capilla de la Soledad el año 1909 que había estado más de 200 años en ruinas.

La liturgia fue aumentando en celebraciones y las fiestas de «Les tres Llums» y del «Cólera», incluso procuraba solemnizarlas con la presencia de destacados sacerdotes y, principalmente, con D. Juan Bautista Belda Pastor, también sacerdote nacido en Bocairent, que estando de organista en la catedral de Valencia y después desde 1934, de arcipreste de Santa María de Ontinyent, como mínimo no podía faltar a estas dos fiestas de su cristo de Bocairent.

Mosén Joaquín, después de la guerra civil, como fue perdiendo fuerzas físicas, tuvo que resignarse a ir dejando su

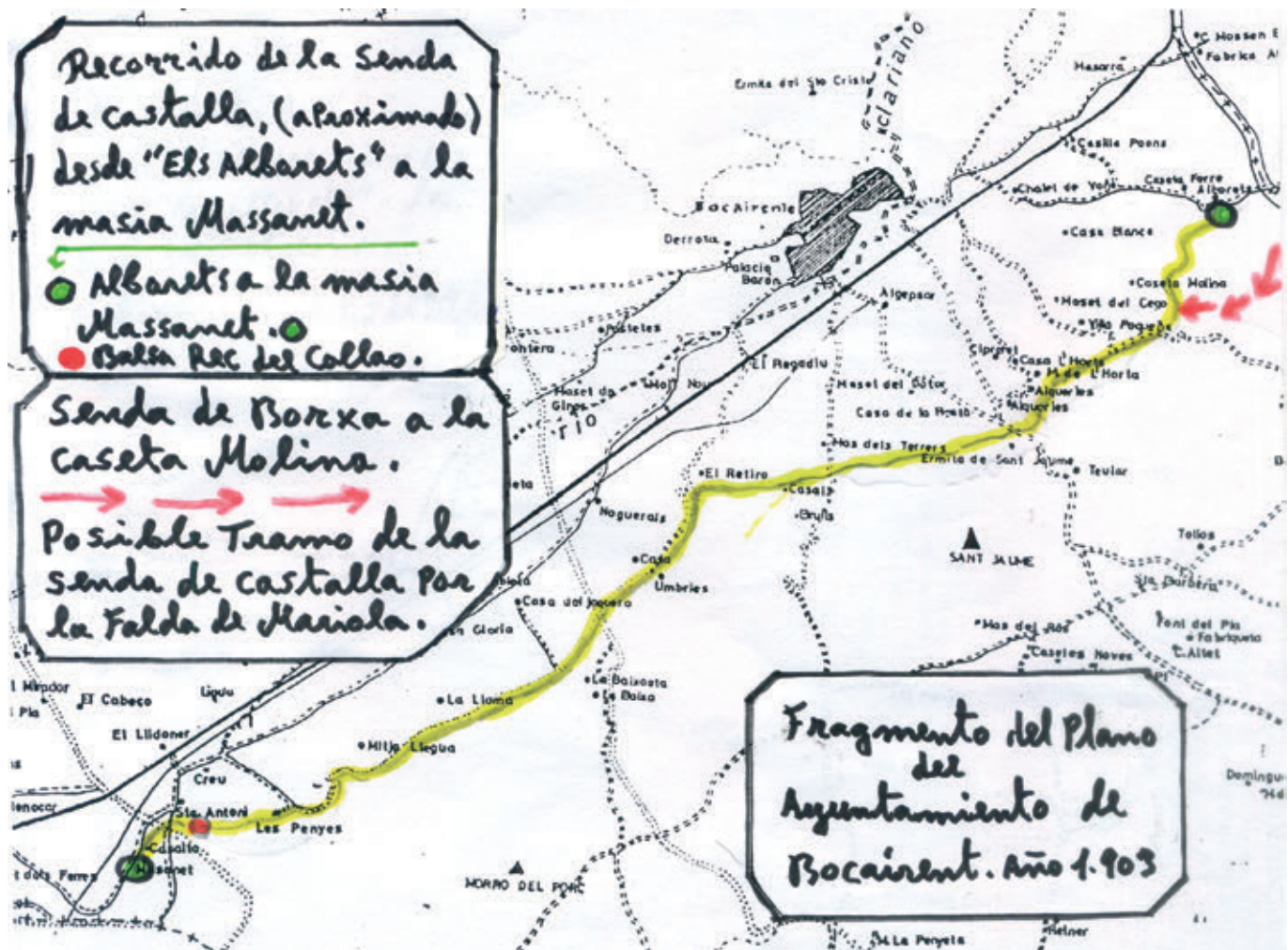
muy querido Santuario, y estar en el pueblo, para ayudar a los demás sacerdotes en la Parroquia y habitando en su casa de la calle Mosén Hilario nº 3, que para los mayores siempre será la casa de Mosén Joaquín el del santo Cristo.

Atendido por sus sobrinos, los señores cura y coadjutor de Aielo de Malferit, moría santamente el día 8 de Junio de 1945 en esta población.

El día 17 de mayo de este año 2015 aprovechando la fiesta del «Cólera» se dedicó la misa a Mosén Joaquín especialmente, congregando a los descendientes, y llevando el cuadro con la foto restaurada, subiéndolo a la ermita como el lo habría hecho a pie desde el pueblo.

LA SENDA DE CASTALLA BOCAIRENT, SIGLO XVII

Un camino que no hay que olvidar

Fragmento del plano del Ayuntamiento de Bocairent (1903)

Desde hace años ha llamado mi atención este nombre: la senda de Castalla. El presente trabajo va a estar dedicado a ella dentro del término de Bocairent. Como indica su nombre, esta senda nos conduce a la alicantina población de Castalla, pero: ¿por dónde pasa dicha senda? He preguntado a varias personas y algunas coinciden en el recorrido, otras no, lo que crea un poco de confusión a la hora de trazar su recorrido por el término de Bocairent.

Después de comprobar informaciones recogidas de las fuentes citadas, y comprobarlo en los planos del Catastro de Bocairent, veo algunas contradicciones al ver en los planos por donde transcurre la senda de Castalla.

Una de las personas consultadas y que me proporcionó muchos datos sobre la misma (ya que conocía mucho de ella) fue la Sra. Consuelo Vañó Vañó (sin menospreciar a las demás personas que me han dado información sobre esta senda).

La Sra. Consuelo nació en la masía La Alquería (la de Colomer) y cerca de aquí pasa dicha senda, por eso la conoce bien. Estuvo en la Alquería hasta los 8 años y era hija del tío Vicent el Sevilet.

En la entrevista que mantuve con ella, demostró una vez más su amabilidad y cortesía, igual que toda su familia.

Otra de las personas consultadas y que me ha proporcionado información ha sido Luis Asensio Sempere (Fonda), también muy amable. Experto conocedor de la zona, ya que sus padres tenían un trozo de tierra por la zona del Maset del Segó o Villa Carmen, y su padre la utilizaba muchas veces para trasladarse por ella a la zona de Castalla-Ibi (en la primera mitad del siglo XX). Llama mi atención que el recorrido que me describe Luis coincide con el de la Sra. Consuelo pero, a partir de la Caseta Molina, con una variación, que su padre cogía la senda que bajaba por el Tejar del Sapo (Borxa) y Mossen Gregori,

por la falda de la montaña (parte superior de la cueva la Sarsa) y se unía cerca de la caseta Molina con la senda (camino de Perinos) que viene de la masía Els Alborets, S. XVII. Este recorrido por Mariola lo confirma un trabajo firmado por Josep Ll. Pascual i Soler titulado: «*Bocairent al centre d'Al-Xarq Al-Andalus. Cruïlla de Camins*», publicado en el programa de San Agustín de 1995.

En dicho trabajo habla sobre los caminos que cruzaban Bocairent (y que deben de seguir cruzando), entre ellos hay un apartado que habla de la Senda de Castalla brevemente. Resumiendo, dice así: «Pero volvamos al tema de los caminos y al trabajo hecho por Ibm-Idrisi. Sin duda alguna, el camino más importante de Xarq-Al-Andalus era el de Valencia a Murcia. El trayecto partiendo de Valencia era el siguiente: Valencia, Alcira, Xátiva, Bocairent, Elx, Oriola y Murcia. La Vía Augusta concidía hasta Xátiva, pero una vez allí cogía un atajo para hacer un trayecto más corto, pero con dos montañas por el medio, (la Serra Grossa y la d'Ontinyent), antes de volver, siguiendo el corredor natural del Vinalopó a partir de la "rodalia" de Bocairent, a la Vía Augusta un poco más al Sur de Biar. La relación entre Valencia y Murcia y Denia a La Mancha, pasaban por el cruce de Bocairent, donde los dos caminos coinciden. Bekirent tenía una importancia como cruce de caminos.»

Sobre la senda de Castalla dice lo siguiente: «Hemos de añadir la senda de Castalla, que viene desde Cocentaina por la sierra de Mariola, y va de Bocairent a Biar, y desde allí hasta Castalla».

Por lo tanto, el recorrido por Mariola a Bocairent era el que utilizaba el padre de Luis, que coincide a partir de la Caseta Molina con lo dicho por la Sra. Consuelo Vañó.

Después de este breve comentario para meternos de lleno en el tema que nos ocupa, pasaré a detallar los datos que me facilitó la Sra. Consuelo Vañó —como he dicho, muy amablemente—. Según sus palabras, la senda de Castalla es el camino que pasa por delante de las masías Els Alborets (s. XVII) después al llegar a l'*ambeurá* y cruzar el puente califal o taifa (sobre el barranquet de Perinos) se desvía a la izquierda. Después de un tramo, dejamos a la derecha la masía Caseta Molina, s. XIX. Continúa entre la montaña y la zona de cultivo y llega a la zona de las masías Las Alquerías (s. XVIII), por la parte de arriba (a partir de la Caseta Molina coincide con el descrito por Luis Asensio Sempere —Fonda—). Por aquí, y pegado a la montaña, sube y cruza el barranquet por la balsa del Rec de la Teula (s. XVII) y entre éste y la zona de cultivo se une al camino que va de Bocairent als Teulars y a la ermita de S. Jaime (s. XVI). De este camino pasamos después a un pequeño recorrido hacia la cara norte de la montaña, de nuevo a la senda (este tramo va ahora por la falda de la montaña, por la parte baja de la ermita de San Jaime).

Sigo por ella hasta llegar al camino que va de la masía Els Terrers (s. XIX) dirección Les saques, Forat del Gat, va un pequeño trecho y entro por el camino que me conduce a la masía Els Casals (s. XIX, tal como me indicó la Sra. Consuelo). Por aquí sigo el camino y llego a la fuente del Retiro (la masía está en ruinas) antiguamente la fuente se conocía como la font del Xop. De aquí sigo dirección a las masías Las Umbrías (s. XIX).

Font dels Alborets (agosto de 1991)

Masías Les Alqueries desde la senda de Castalla (26 de marzo de 2000)

Balsa Rec de la Teula y parte superior acueducto (se puede pasar por encima; 18 de mayo de 2004)

Paso por delante de la fuente y de las masías (hay varias) y llego a la carretera de Bocairent y Alcoy, la cruzo y subo por el Azagador de la font Freda un pequeño tramo, para después desviarme a la derecha por el camino que conduce a la masía la Baixà (s. XIX). Me desvío después hasta llegar casi a la balsa y fuente con este nombre (hoy se encuentra seca). En este punto me encuentro con otra sorpresa. Cerca del camino/senda me encuentro con una especie de pilón con obra, que ha sido roto en lo que se refiere a los azulejos, en varios puntos. A pesar de ello, saco la conclusión (en mi opinión) que ponía lo siguiente:

«Ayuntamiento» (roto) de debajo y a la derecha el escudo de Bocairent entero, «Bocairente» roto menos la última letra, la e, «senda de» también roto y casi entero «Castalla». Todo ello sobre cuatro azulejos de varios colores y dibujos.

La conclusión que saco es que parece que hay alguien interesado en que no se sepa que por aquí pasa la senda de Castalla.

Masía La Ombria nº 69 el día 15 de febrero de 2002

En la foto se puede apreciar todo lo comentado sobre esta peculiar obra que nos indica por donde va la senda.

Reproduzco a continuación un comentario de D. Fco. Vañó sobre el trayecto de la senda de Castalla, incluso a partir de la balsa de S. Antonio, por donde va hasta cruzar Banyeres y seguir camino de Castalla.

La senda de Castalla, camino de Perinos. Después de pasar el puente de cronología califal o taifa (21 de septiembre de 2014)

VI

Vengamos ahora al siguiente puente, mas antes hagamos un inciso. Pertenece Bocairent a la comarca del río Albaida, y más concretamente a la «Valleta d'Agres», la cual, desde época romana estuvo recorrida por dos caminos fundamentales que la atravesaban, aproximadamente, por el sur de la «Serra d'Agullent» y por el norte de la «Serra Mariola». La calzada que bordeaba aproximadamente la «Serra d'Agullent», salía desde Bocairent por el famoso «Pont Romano» y, pasando por el «Pont de Masarra», llegaba hasta las inmediaciones de la estación de tren de Agres, donde es tradición estuvo ubicada la Agres romana, y desde donde, cruzando la «Serra de Agullent» se dirigía a esta población, para después, cruzando por Albaida y Montaverner llegar hasta Játiva. Mientras, el camino que a su vez bordeaba la «Serra Mariola», yendo en dirección al oriente, pasaba por las «Masías del Alboret» (Bocairent) (20), di-

rigiéndose a buscar la cruz de término actual de Alfafara (Alicante), sita junto a la carretera de acceso a esta población por poniente, y tras cruzarla se dirigía a la villa de Agres por «la Torreta» de la zona conocida como el «Barranc de Galí», para continuar, pasando por Muro de Alcoy y «la Vall de Gallinera», hasta Denia (Alicante).

Este camino, a su paso por Bocairent (Valencia), es conocido como la «Senda de Castalla» por conducir, en dirección a poniente, a esta ciudad alicantina. Sin embargo, en el tramo que va, desde el puente del «Barranc del Alboret» hasta la «Caseta Molina», los bocairentinos lo denominan el «Camí de Perinos» (21), por cruzar una partida territorial con esta denominación. Después sigue la «Senda de Castalla» por el sur de las masías de «La Alquería» y el norte de la loma de la «Ermita de Sant Jaume», y continuando también por el norte de las masías de «Els Casals», «Els Brulls» y «Les Ombries», se encuentra con la carretera que cruza la Mariola, de Bocairent a Alcoy, donde siguiendo la acequia del «Riego de Vinalopó» llega hasta «la Basa de Sant Antoni del Collao», al sur de la ermita, y por el norte del caserío de «Masanet» llega a la gasolinera de Bañeres, donde sigue la carretera hasta el «Partidor de Aigües» (22), para dirigirse a Onil y Castalla por el «Mas del Real», de Bañeres.

Creemos que esta «Senda de Denia a Castalla», pasando por Bocairent, es probable que traiga su origen de la época tardorromana, si bien estimamos que, durante la existencia del Reino Taifa de Denia, a partir del siglo XI, es cuando debió crecer en importancia, sobre todo durante los siglos en que el puerto marítimo de Denia se mantuvo en una

categoría de primer orden. Sin embargo, es precisamente el geógrafo árabe Al-Edrisi, quien omite este camino, y no obstante menciona el primero. Dice así: «Al medio día de esta Villa (Denia) hay una montaña redonda, desde cuya cima se ven los montes de Ibiza sobre el mar. Esta montaña se llama «Montgó». Y sigue: «De Játiva a Bocairent al occidente, 40 millas. Y a Elche, 40 millas» (23), creemos debe sobreentenderse, pasando por Castalla.

Mas retrocedamos y centrémonos en el grupo de casas del «Alboret». De ellas, la más antigua es la más oriental, que en la actualidad es propiedad de Antonio Soler, quien nos mostró un ladrillo con la fecha de 1388, colocado en el piso de una habitación de la planta superior, mientras debajo se encuentra una almazara muy antigua. Frente a esta masía existe una fuente-lavadero públicos, cuya agua llega allí canalizada, desde unos 100 metros al sur, donde se halla el nacimiento. Entre ambos, las casas y la fuente, pasa la «Senda de Castalla» en dirección a poniente, encontrándose también en ella un abrevadero público a un centenar de metros, por el que pasa el agua de la «Font de Olmar», el cual se halla inmediato a otro puente antiquísimo, que ahora nos interesa.

Aquí el puente salva el «Barranquet del Alboret», por el que baja el escaso caudal de agua desde la «Fonteta de Mosén Pere», que discurre de sur a norte y es recogida en el pequeño pantano, sito junto a la «Font de Masarra», mencionados en el apartado III.»

«Los cinco puentes antiguos de Bocairent», **Francisco Vañó** Pbro cronista oficial de Bocairent.

(20) En 1979 escribí: «Otras denominaciones de origen árabe son: la «Partida del Alboret», que para Asín Palacios viene de «Alburit», «la pequeña posta», lo cual es aceptable para cuando Bocairente pertenecía a la taifa de Denia. Y según Vicente Asensi, también lo son: el «Paset de Almería», de «Marik», «la señal», tal vez «el mojón», que sería divisorio con el término de Alfafara, la «Partida de Mingol», hasta el siglo XVI «Almengol», «Terreno estéril», y la «Partida de Argolecha», lo mismo que «Alcolecha», de «Alquya'a», «el castillejo», que debe corresponder a la «Atalayeta actual». Ver Francisco Vañó Silvestre, «Toponimia Bocairentina en la época del rey Jaime 1», publicado en «Crónica de la XI Asamblea de Cronistas Oficiales del Reino de Valencia», celebrada en 1976 (Valencia 1978), pág. 298.

(21) A continuación de la cita anterior número 20 escribí: «De origen griego parece la «Partida de Perinos», que recuerda a «Pirineos», la cual viene del latín «Pyre-

naeus»; pero en el caso presente parece mejor relacionarlo con «Pepineo», del latín «perinaeon», y éste del griego «perimecis», que surge de «perinaieszai», «habitar en los alrededores» («peri», «alrededor», y «naietao», «habitar»), que puede ser aplicable a la época en que las cercanas cuevas de «La Sarsa», «La Blanca o Bolumini», «la Mol·la», «Emparestá», etc., estuvieron habitadas».

(22) Se trata de una pequeña casa desde la que se regula el agua de la «Font de la Coveta» (Bocairent), que da origen al río Vinalopó, para el riego, sita en término de Bañeres (Alicante), y repartiéndose 9 días de agua a Benejama y otros tantos a Bañeres y Bocairent.

(23) Abu-Ábd-Alla Mohamed-Al-Edrisi, «Descripción de España», cap. III, pág. 194, obra publicada en «Viajes de extranjeros por España y Portugal», vol. 1, recopilación, traducción, prólogo y notas por J. García Mercadal (Madrid 1952, Espasa-Calpe, S. A.).

Font del Retiro, Chop (25 de agosto de 1974)

La senda de Castalla después de pasar el corral de la casa el Jaquero. Dirección a la falda de la montaña por donde va paralela a la zona de cultivo hasta la zona de las masías Les Penyes.

Dos detalles del corral de la casa el Jaquero, junto a la senda de Castalla, zona casa el Jaquero (9 de junio de 2015)

Después de pasar esta indicación de la senda de Castalla, me desvío a la izquierda siguiendo la senda que va subiendo ligeramente, paso bajo la fresca sombra de unas encinas y un roble y continúo hasta las ruinas del corral de la casa el Jaquero que se encuentra entre la senda y la zona de cultivo.

La senda continúa entre la falda de la montaña y la zona de cultivo (bancals). A nuestra derecha no muy lejos, se

encuentran las masías La Lloma, S. XVIII y la Mitja Llegua, S. XIX.

Sigo caminando y así llego a las masía Les Penyes (son varias) y de ellas me desplazo hasta la zona de la balsa del Rec del Collao, al sur de la ermita de S. Antonio de Padua o del Collao, como nos ha detallado muy bien D. Francisco Vañó.

La Sra. Consuelo ya me indicó que en esta zona, la senda va entre la montaña y estas masías.

Desde la balsa, siguiendo el camino dirección Banyeres de Mariola, sigo el camino un pequeño tramo. Después lo dejo y cojo el que nace a la derecha que es la senda de Castalla (va un pequeño tramo paralelo al que conduce a Banyeres). Sigo por él y cruzo el azagador del Plá, y más adelante dejo a mi izquierda la masía casa Alta (por esta zona, la senda y la acequia del Riego del Vinalopó van relativamente cerca una de la otra, 50 metros y en algunos puntos, menos).

Vamos ya dirección a las masías de Maçanet(*) y desde ellas entrar ya en término de Banyeres de Mariola y por Onil a Castalla.

Después de estos comentarios sobre el recorrido de esta senda, hay que analizarlo con el recorrido trazado en el plano (dividido en tres para una mayor comprensión).

Partiendo de la masía Els Alborets y después de cruzar el puente sobre el barranquet de Perinos aparece marcada la senda de Castalla.

Esto nos indica que cuando Josep Ll. Pascual nos dice que viene de Cocentaina por la sierra de Mariola (no dice por donde) puede ser que sea por Cocentaina, Agres, Alfafara a Bocairent (por la zona de la Umbria) pasando por els Alborets y el trayecto coincide con el citado por la Sra. Consuelo, no así por el que me dijo Luis, que según él bajaba por la zona de Borxa hasta juntarse por la zona de la caseta Molina Les Alqueries. En el plano no aparece la zona de Borxa como senda de Castalla. Antes de llegar a la caseta Molina hay un tramo en que no aparece la senda (es zona de cultivo). Después continúa dirección a Les Alqueries.

Llegado a este punto doy por terminado este primer trabajo dedicado a esta olvidada senda de Castalla. Queda mucho por aclarar y averiguar, sobre su longitud y recorrido. Esto será tema para un próximo trabajo.

Ojo, no confundir la senda de Castalla con la senda de Castilla (Castella).

Ontinyent, abril del 2015

Rafael Doménech Domínguez (Aculliber)
Fotos del autor

(*) *MAÇANET: Derivat de maçana o poma. Etimològicament voldria dir pomeral. Hi ha diversos masos anomenats Maçanet i estan en el límit entre el terme de Banyeres i el de Bocairent.*

ORDENANZAS MUNICIPALES BOCAIRENT. 20 DE MARZO DE 1880

CAPÍTULO XXV.

Caminos, cañadas, veredas, servidumbres públicas y bienes del común.

ART. 211. Nadie podrá abrir zanjas junto á los caminos con el objeto de impedir la entrada en sus fincas á personas, carruajes ó caballerías.

ART. 212. Queda prohibido toda alteración en los caminos vecinales y sendas establecidas, así como el obstruirlos de cualquier modo, ni hacer obras ni roturas contiguas á ellos, sin el consentimiento previo del Ayuntamiento.

ART. 213. Los dueños de fincas colindantes con los caminos, cañadas, cordeles y abrevaderos, no podrán intrusarse en ellos, siendo en otro caso obligados á dejar inmediatamente el terreno de que abusivamente se hayan apropiado. Los que en el término de ocho días no lo hicieren, ó dieren lugar á reconocimiento pericial y resolución del Ayunta-

miento, sufrirán el máximo de la multa establecida en estas Ordenanzas, sin perjuicio de las demás responsabilidades á que haya lugar.

ART. 214. Nadie podrá salirse con carruajes ó caballerías de los caminos públicos con pretexto de su mal estado, y penetrar en fincas particulares ni abrir por éstas carriles, apartaderos ó rodeos, bajo la multa correspondiente, sin perjuicio del resarcimiento de daños y perjuicios.

ART. 215. Se prohíbe dejar en los caminos ni á las inmediaciones de la población, á menos distancia de mil metros, animales muertos, basuras ó estiércoles en pudrideros.

ART. 216. No podrá abrirse surco ó zanja en los caminos para cargar con más facilidad carruajes ó caballerías.

ART. 217. El Ayuntamiento promoverá, cuando lo crea oportuno, un espediente de deslinde de servidumbres públicas y pecuarias.

BIBLIOGRAFÍA

- RIBERA, A., BOLUFER, J., PASCUAL, J., BORONAT, J. D., «Puentes de probable cronología califal o taifa, en Bocairent» (València, 2003).
VILLARRUBIA JUAN, J., «Els nostres noms de lloc. Aproximació a la toponímia bocairentina», *Programa Festes Sant Blai*, 1989 (en col. laboració amb Mariàngels Satorres Calabuig i Vicent Satorres Calabuig).

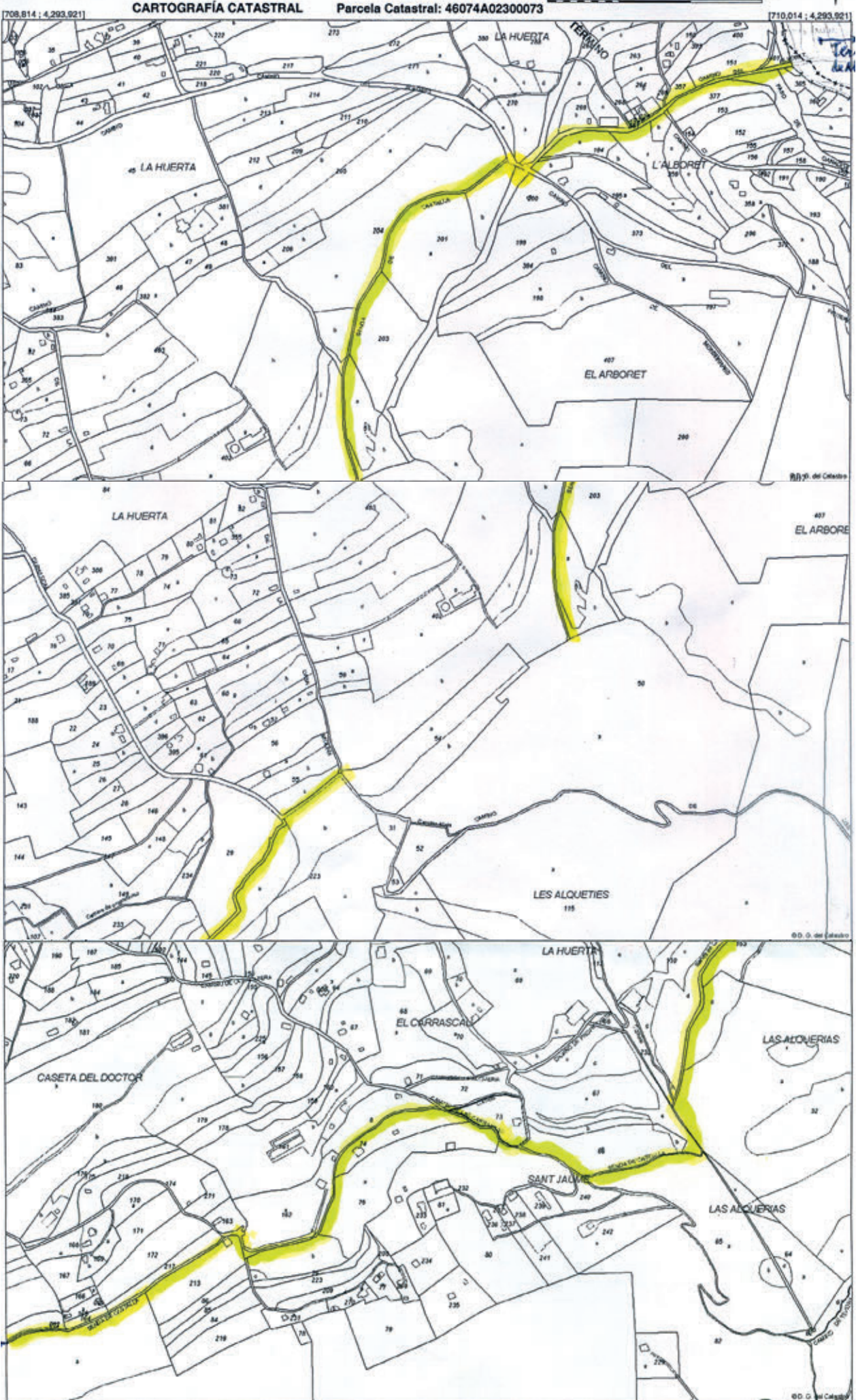
GOBIERNO DE ESPAÑA
MINISTERIO DE HACIENDA Y ADMINISTRACIONES PÚBLICAS

SECRETARÍA DE ESTADO DE HACIENDA
DIRECCIÓN GENERAL DEL CATASTRO
Sede Electrónica del Catastro

Provincia de VALENCIA
Municipio de BOCAIRENT
Coordenadas U.T.M. Huso: 30 ETRS89
ESCALA 1:5,000

CARTOGRAFÍA CATASTRAL Parcela Catastral: 46074A02300073

EL DOCTOR VERA VERDÚ, un fill de Bocairent distingit amb la Creu de la Beneficència¹

Si en alguna ocasió se'n veniu a la Ribera Baixa, en concret a Sollana, passegeu pels carrers i alceu la vista per a llegir les plaques que en retolen els noms, comprovareu que Sollana és un poble agraït als metges que ha tingut. Concretament, hi ha quatre carrers dedicats a metges locals: carrer del doctor Santiago Vidal, carrer del doctor Francisco Ridaura, carrer del doctor Vera Verdú i l'avinguda del doctor López Ibor. A més, en tenim també un dedicat a una comare: carrer de *donya* Estrella i, fins i tot, un altre vial al Romaní, el carrer del doctor García Emo.

Tots ho han merescut, no ho dubte, amb una vocació de servei als altres que els ha fet dignes de tal reconeixement. I tots podrien tindre pàgines biogràfiques, algunes més extenses que altres, com la del doctor Juan José López Ibor, metge psiquiatra de projecció internacional, sobre qui ja es va publicar una biografia digníssima amb motiu del Congrés del Centenari del seu naixement el 2006².

El meu objecte d'estudi és, però, un altre, el doctor Francisco Vera Verdú, qui no solament es va dedicar amb cor i fetge a la seua feina, sinó que, a més, va ser una persona d'una vasta cultura, un entusiasta de la història en general i de la local en particular.

El doctor Francisco Vera Verdú (1878-1946)

Francisco María Vera Verdú va nèixer a Bocairent, al si d'una família benestant d'aquesta població de la Vall d'Albaida, el dia 28 de setembre del 1878. Era fill de Joaquín Vera Calabuig, farmacèutic, natural de Beneixama i de M. Jesús Verdú Belda, natural de Bocairent; nét per línia paterna de Joaquín Vera Parra i de M. Ana Calabuig Sanchis, tots dos de Beneixama i, per línia materna, de

Família Vera Verdú. Francisco Vera (amb l'apel·latiu familiar de Paco o Paquito), era el xiquet a la dreta de la imatge.

Francisco Verdú Castelló i de Francisca de Paula Belda Tormo, tots dos de Bocairent³. Va ser el tercer de sis germans: Joaquín M. Roman (1875), M. de los Desamparados (1876), Francisco M. (1878), M. de la Salud Consuelo (1881), José M. (1883) i Juan Bautista (1886)⁴.

Potser durant la dècada dels anys 80 del segle XIX, la família, o en tot cas el pare, es traslladà a viure a Alfafar, on possiblement obriria una farmàcia, ja que en el naixement dels tres darrers fills no és el pare qui compareix per a inscriure'ls en el Registre Civil, sinó l'àvia en el cas de M. Salud Consuelo i un encarregat de la casa o de la família en el cas del cinqué i sisé fill. A més a més, és curiós com en el cas del darrer fill, es diu que és fill legítim de Joaquín Vera Calabuig, «vecino de Alfafar», i de María Jesús Verdú, «domiciliada en el de su marido en el pueblo de Alfafar⁵».

Sabem que l'any 1891 Joaquín Vera era soci de l'Institut Mèdic Valencià. De fet, n'apareix el nom en el llistat de socis residents en la revista que editava la institució.⁶ Sabem també que aquell mateix any participà en el I Con-

1. El present article és una síntesi d'un treball més extens que pretén incidir de manera més especial en les arrels del doctor Vera Verdú, nascut a Bocairent. L'estudi duu per nom *El doctor Vera Verdú, un home de ciència, cultura i filantropia*, editat pel Col·lectiu Ullal de Sollana en octubre del 2015 i publicat amb motiu de la comunicació que l'autor va fer en la XVI Assemblea d'Història de la Ribera celebrada a Albalat de la Ribera en l'octubre del 2014 sobre el tema monogràfic: «La sanitat a la Ribera del Xúquer».
2. GOMEZ SANTOS, M.: *López Ibor, el hilo rojo en su pensamiento*, Madrid, Biblioteca Nueva, 2007.
3. Registre Civil del Jutjat de Pau de Bocairent. Naixements, llibre 8, foli 99, n. 99. El matrimoni es va casar, probablement, l'any 1873 o 1874. No he pogut trobar l'acta de casament perquè al Jutjat de Pau de Bocairent els registres de les actes de matrimonis comencen l'any 1881.
4. Segons les Actes del Registre Civil del Jutjat de Pau de Bocairent del 1871 al 1890.
5. Acta del Registre Civil del Jutjat de Pau de Bocairent. Naixements, llibre 16, foli 54, n. 54.
6. *Instituto Médico Valenciano. Programa de premios para el año 1892; lista de socios pertenecientes residentes* (hicido.uv.es/IMV/Otros/discursos/18910331_B.pdf).

grés Mèdic i Farmacèutic Regional que va tindre lloc a València del 26 al 31 de juliol, amb motiu de la celebració del cinquanta aniversari de la fundació de l'Institut, on es van presentar un centenar de comunicacions, entre elles la de l'apotecari de Bocairant, Joaquín Vera Calabuig⁷.

Un parell d'anys més tard, el 1893, Joaquín Vera sol·licità obrir una farmàcia que havia adquirit per traspàs al 192 del carrer sant Vicent de València⁸, farmàcia que, curiosament, encara existeix (al mateix carrer i número). No sabem amb certesa la residència habitual de la família: si es traslladaria finalment a viure a la capital o si continuaria residint a Alfafar o a Massanassa, on també ens consta que va obrir una farmàcia i on està soterrat, població on resideixen encara molts dels descendents, cosa que ens fa pensar que seria aquesta la residència definitiva de la família⁹.

El jove Vera Verdú, després de cursar el batxillerat a l'Institut de Segona Ensenyança de València, ingressà l'any 1896 a la Facultat de Medicina de la Universitat de València, on va obtindre la llicenciatura el 1902, als 23 anys, i el grau de doctor, dos anys després. Segons el professor López Piñero: «a la Facultat, coincidirien en la dècada dels vuitanta una sèrie de professors de distintes procedències però tots ells de mentalitat experimentalista que realitzaren una brillant labor [...] La Facultat i la medicina valenciana en el seu conjunt havien elevat considerablement el seu nivell alineant-se amb els nous corrents experimentalistes europeus».¹⁰ Tanmateix, quan Vera Verdú accedeix a la Facultat, alguns d'aquests professors ja s'havien traslladat a universitats de Madrid i Barcelona. Tot i això, encara rebé una formació experimentalista i al dia, ja que tingué entre els seus mestres professors destacats en la línia experimentalista, com el catedràtic d'anatomia Pelegrí Casanova, el terapeuta Peset Cervera, els cirurgians José María Machí i Pascual Garín, catedràtics de disciplines diverses, com ara Julio Magraner i Francisco Molinar, a més d'altres professors

més joves com el catedràtic d'histologia Juan Bartual, el fisiòleg Adolfo Gil i Morte, el ginecòleg Enrique López i el pediatre Ramón Gómez Ferrer¹¹.

Exercí la professió primerament a Castelló de la Plana, des del 1903 al 1906, any en què es va donar d'alta en el Col·legi Oficial de Metges de València amb el número 883. Després, va treballar en el Departament de Tisiologia del Dispensari Antituberculós, des d'on va passar a exercir a Real (abans, Real de Montroj)¹², on va conèixer qui seria la seua futura esposa, Francisca Durà Durà¹³.

L'any 1908, la corporació municipal va crear una plaça de metge titular mitjançant concurs públic, que va guanyar el doctor Vera. Això suposà un contracte indefinit retribuït amb 1.500 pessetes anuals i amb l'obligació de prestar assistència medicoquirúrgica a 75 famílies pobres, així com de complir les instruccions reglamentàries vigents sobre els metges titulars¹⁴.

També a finals d'aquell any, exactament el 5 de novembre del 1908, es casà amb la jove Francisca Durà Durà, filla del ric propietari de Real, Andrés Durà Pérez i d'Andrea Durà Viñuelas, de Llombai¹⁵. Així ho contava la premsa:

En Real de Montroy se ha celebrado esta mañana el matrimonial enlace de la bella señorita Paquita Durá, hija del rico propietario D. Andrés con el joven e ilustrado médico titular de Sollana D. Francisco Vera Verdú, hijo del farmacéutico de Masanasa D. Joaquín.

El acto ha tenido lugar en la parroquia de San Pedro Apóstol, siendo padrinos el padre del contrayente y doña Dolores Sebastián, tía de la desposada, y testigos don Casto Pérez, D. Vicente Castellote, veterinario de Sollana, D. Aurelio García Vendrell, propietario, y el profesor de instrucción pública D. Baldomero García.¹⁶

Amb Paca Durà, coneguda a Sollana com *Donya Paca*, va tindre tres fills: Isabel (1912), Francisco (1917) i Joaquín (1919)¹⁷, el segon dels quals va morir a l'any de naixement. Des-

7. BARBERÁ MARTÍ, F.: *Primer Congreso Médico-Farmacéutico regional celebrado en Valencia del 26 al 31 de julio de 1891. El año 50 de la Fundación del Instituto Médico Valenciano. Actas y detalles publicados bajo la dirección del Dr. Faustino Barberá*, Valencia, Imprenta de F. Domenech 1894. La comunicació que presentà Joaquim Vera Calabuig va ser: «¿Es lógica, racional patriótica la predilección que en España se concede a las especialidades farmacéuticas extranjeras?» p. 333-338, podem llegir-la íntegra en http://hicido.uv.es/IMV/Otros/congreso_C1.html.
8. VIDAL CASERO, M. del C. i BRIONES PÉREZ, A.: *Boticarios valencianos del S. XIX. Actas II Congreso de la Sociedad Española de Historia de las Ciencias. Jaca, 27 Septiembre-1 Octubre 1982*. Vol 2, 1984 (*La ciencia y la técnica en España entre 1850 y 1936: comunicaciones*) p. 493. En aquest estudi hi consta l'expedient de sol·licitud de l'any 1893 de Joaquín Vera Calabuig per a poder obrir una «botica» que havia adquirit per traspàs en el carrer sant Vicent núm. 192 de València. (Dialnet).
9. Per una notícia a la premsa sabem que Joaquín Vera Calabuig va obrir també farmàcia a Massanassa: «En Real de Montroy se ha celebrado esta mañana el matrimonial enlace de la bella señorita Paquita Durá, hija del rico propietario D. Andrés, con el joven e ilustrado médico titular de Sollana D. Francisco Vera Verdú, hijo del farmacéutico de Massanasa D. Joaquín» (*La Correspondencia*, 5 de novembre del 1908). També un dels descendents de Consuelo Vera Verdú, Ramon Coscollà Ramon, de Massanassa, ens ho confirma. Joaquín Vera Calabuig va faltar a Massanassa el 24 d'abril del 1914 als 65 anys.
10. LOPEZ PIÑERO, J. M.: «L'ambientalisme mèdic i l'obra de Francesc Vera Verdú», pròleg de la *Topografía médica de Sollana*, Sollana, Ajuntament de Sollana, 1991, p. 9-16.
11. *Ibid.*
12. Nom oficial des del 2009.
13. MOLERES IBOR, J.: «D. Francisco Vera Verdú, médico» en *Historia de Sollana*, Sollana, Ajuntament de Sollana, 1982, 2a edició 2002, p. 507-509.
14. BENACHES BORRÀS, L.: «Sollana, el Dr. Vera i la Creu de la Beneficència», en *Sollana, Festes Majors 2012*, Sollana, Ajuntament de Sollana, 2012, p. 17.
15. Segons Acta del Registre Civil del Jutjat de Pau de Sollana. Naixement d'Isabel Vera Durà. Llibre 29, foli 192, núm. 192.
16. *La Correspondencia de Valencia*, 5 de novembre del 1908. Aquesta notícia la devem a l'investigador sollaner Ll. Benaches Borràs.
17. Registre Civil del Jutjat de Pau de Sollana. Actes de naixement: Isabel va naixer el 6 de novembre del 1912 (llibre 29, foli 192, núm. 192). Francisco va naixer el 2 de març del 1917 (llibre 31, foli 238, núm. 238) i va faltar el 8 de febrer del 1918 (llibre 26, foli 185, núm. 185). Finalment, Joaquín va naixer el 29 de juny del 1919 (llibre 33, foli 31, núm. 31).

prés de diversos emplaçaments, la llar familiar s'instal·là definitivament a Sollana, en la casa número 12 de l'actual avinguda del doctor López Ibor (en aquells anys, carrer de Vicente P. Ibor).

Va ser també per aquelles dates quan, juntament amb el metge Ezequiel Ballester, començà a aplicar, tant a veïns com a forasters que per indicació mèdica ho necessitaven, el *salvarsan* o *preparat 606* del bacteriòleg alemany Paul Ehrlich, un dels primers fàrmacs que curà una malaltia infecciosa d'elevada mortalitat: la sífilis¹⁸.

En l'any 1916, després de l'aflorament d'aigua al lloc on s'ubica la font popularment coneguda com el Pou pudent, començà a aplicar les seues aigües mineromedicinals per al tractament de diferents entitats morbooses. També va ser metge del personal ferroviari de la línia Silla-Cullera.¹⁹

El doctor Vera posà en la seua missió tant d'interés i estima des dels inicis que, per als pacients i famílies va ser, a més de facultatiu, un amic sincer.²⁰ El seu extraordinari esperit de servei professional es va posar a prova en l'epidèmia de grip de 1918 coneguda com la *cucaracha* (la *panderola*, en valencià) o com la «grip espanyola», nom que va adquirir perquè Espanya, com que no estava implicada en la Primera Guerra Mundial, tenia una premsa lliure que podia presentar sense censura les dades de l'epidèmia.

A la premsa europea d'aquells anys es podien trobar frases com: «l'holocaust mèdic més gran de la història», «aquesta pandèmia, junt amb la plaga de justinià i la Pesta Negra, són les tres epidèmies més destructives que ha viscut la humanitat» o «la grip ha mort en uns mesos més gent que tots els exèrcits de la guerra del 1914-1918 en quatre anys». La pandèmia de grip del 1918-1919 va provocar entre 40 i 50 milions de morts, una mortaldat molt superior als 8 milions de soldats que moriren durant el conflicte²¹.

Segons el professor López Piñero, «aquesta epidèmia, que procedia d'Amèrica, afectà l'Europa occidental en tres ones successives que arribaren a Espanya en maig i setembre del 1918 i en febrer del 1919 i produïren prop de cent setanta mil morts. A Sollana, d'acord amb les dades del propi Vera Verdú, causà un total de 46 morts amb una taxa de mortalitat de 13'14 per mil habitants, molt superior a la mitjana de la població espanyola»²². Altres fonts donaran per a Sollana una taxa de mortalitat del 31'7 per mil habitants i per a Sueca del 32 per mil.²³

Portada del Butlletí del Col·legi Oficial de metges de la Província de València, juny de 1924, núm. 61.

Així es narraven els fets al Butlletí del Col·legi Oficial de Metges de la Província de València:

*La epidemia gripal estaba en todo su apogeo. En Sollana, como en muchos, muchísimos pueblos de la provincia, la enfermedad causaba hondos estragos. Y los médicos, sobreponiéndose con su acendrado heroísmo, derrochando la ciencia y prodigando las dulces mieles de su sacerdocio, se multiplicaban, sacando fuerzas de flaqueza y haciendo frente al terrible mal. Las vidas que en Sollana se salvaron fueron muchas.*²⁴

Segons el professor López Piñero, «com a totes les situacions de catàstrofe sanitària, aquella epidèmia posà a prova la conducta dels professionals de la medicina»²⁵ i, entre elles, la del doctor Vera, qui per atendre els nombrosos malalts, posà en perill la seua pròpia salut treballant tan intensament que va caure esgotat, tot i això, encara era portat a muscles pels veïns per a complir amb la seua labor. Sollana, agraïda, va sol·licitar als poders públics la Creu de la Beneficència per al seu metge, la qual, una vegada concedida, va ser costejada per subscripció popular.²⁶

18. Aquest compost sintètic va resultar ser eficaç; guaria la malaltia sense ser tòxic per al pacient. Gràcies a aquest descobriment li van concedir el Premi Nobel el 1908. Avui dia ja no s'utilitza Salvarsan per a tractar la sífilis, ha estat reemplaçat per un producte molt més efectiu, la penicil·lina. [<http://ca.wikipedia.org/wiki/Arsfenamina>]

19. BENACHES BORRÀS, LL.: «Sollana, el Dr. Vera...», p. 17.

20. MOLERES IBOR, J.: «D. Francisco Vera...», p. 507-509.

21. GARCÍA ROBLES, I. i W. RUIGROK, R.: <http://metode.cat/Revistes/Monografics/Els-monstres-invisibles/Historia-de-la-pandemia-de-la-grip-espanyola-del-1918>

22. LOPEZ PIÑERO, J. M.: «L'ambientalisme mèdic i l'obra de Francesc Vera...», p. 9-16.

23. BARONA, J.L., CORTELL, J., PERDIGUERO, E.: *Medi ambient i salut en els municipis valencians. Una perspectiva històrica*. Sueca, Ed. E. Editors, 2002.

24. Boletín del Colegio Oficial de Médicos de la Provincia de Valencia nº 61, Junio 1924. I també *La Correspondencia* del 10 de juny del 1924: *Los pueblos cultos y agradecidos. El homenaje de Sollana a su titular. El Gobernador Civil señor García Trejo impone la Cruz de la Beneficencia al médico don Francisco Vera Verdú.*

25. LOPEZ PIÑERO, J. M.: «L'ambientalisme mèdic i l'obra de Francesc Vera...», p. 9-16.

26. Butlletí Oficial de la Província.

Per Reial Ordre del 29 de desembre del 1923, se li va concedir l'ingrés en l'Ordre Civil de la Beneficència amb la categoria de creu de primera classe, distintiu morat i negre, destinada a premiar serveis relacionats amb la salut pública significat que la persona agraciada, havia posat en risc la seua pròpia vida. En el títol de concessió que conserva un dels seus descendents²⁷ s'especifica que *D. Francisco Vera Verdú, merece ingresar en la Orden Civil de la Beneficencia, por los servicios prestados, abnegados y valerosos, con motivo de una epidemia gripal que se desarrolló, con grandes caracteres, en el pueblo de Sollana, de la provincia de Valencia.* El document està datat a Madrid a 21 de gener del 1924.

Així mateix, en reunió de Junta del 12 de novembre del 1923 del Centre de Cultura Valenciana, i a proposta del Director d'aquella institució, el doctor Luís Cebrián Mezquita, cronista aleshores de la ciutat de València, el doctor Vera va ser nomenat per unanimitat director corresponent d'aquell centre en Sollana, en vista «als interessos culturals de València i del seu antic regne»²⁸.

L'homenatge al doctor Vera Verdú

L'acte d'homenatge i imposició va tindre lloc diumenge 8 de juny del 1924. Així l'anunciava la premsa local:

Hoy domingo, a primera hora y acompañado de sus ayudantes y secretario, marchará el señor García Trejo a Sollana, con objeto de imponer las insignias de la Orden

El doctor Vera amb la Creu de la Beneficència

*civil de Beneficencia, costeadas por suscripción popular al médico de aquella población, doctor Vera Verdú, por méritos contraídos en su profesión. El acto promete vestir verdadera importancia.*²⁹

I així va ser, diferents autoritats de la capital i convidats, arribaren en tren a les 11.15 h del matí a l'estació de Sollana el dia marcat. En l'estació els esperava la corporació municipal i tot el poble de Sollana. El poble s'havia engalanat per a l'ocasió i la comitiva, envoltada per molts veïns i veïnes i, acompanyada per la banda de música, es dirigí cap a la casa de la vila, des d'on el balcó de la qual, el governador civil García Trejo dirigí al poble de Sollana unes paraules. La comitiva visità les diverses dependències de l'ajuntament i, tot seguit, es traslladà a les escoles públiques on va tindre lloc l'acte d'imposició de la creu.

Després d'intervindre l'alcalde i molts altres invitats a l'acte, amics i companys de professió del metge Vera, el governador civil, amb la melodia de la Marxa Reial i en nom de Sa Majestat Alfons XIII, després d'un paraules de felicitació, va imposar al doctor Vera la Creu de la Beneficència entre aplaudiments i ovacions dels assistents.

El doctor Vera, visiblement emocionat, llegí unes quartilles, de les quals destaquem les següents paraules:

Te excediste, Sollana, en el premio valorado, con tu soberbio homenaje. Dijo Séneca: «La recompensa de una buena acción está en haberla ejecutado» y ello sólo me bastará para sentir los goces, la dulce satisfacción que producen los deberes cumplidos, en cuyas pautas se desarrolló e inspiró toda mi actuación, siendo hijo lo demás de tu imaginación y fantasía, fruto de una complacencia exquisita, que aún grande, no supera la estimación y cariño que me guardas largos años.

Humildemente acepto tu honrosa condecoración y el beso con que la selle, es el beso de amor a Sollana, en el que va el fuego de mi pasión y un juramento que constituye la deuda que por mediación de esta Cruz contraigo contigo, Sollana.

El parlament del doctor Vera va ser seguit d'un intens i prolongat aplaudiment, i fou felicitat en eixe moment per tots els presents que, entusiasmadament, s'acostaren a ell per a abraçar-lo i donar-li la mà. Tot seguit, la comitiva es traslladà a la casa consistorial on, al saló d'actes, tingué lloc el dinar que el consistori havia preparat per als convidats. Acabat el dinar, la comitiva s'encaminà a les escoles públiques on va tindre lloc el festival infantil. Els xiquets llegiren poesies patriòtiques i, tot seguit, el mestre parlà sobre la joventut i esdevenir del país. El governador tancà l'acte amb paraules d'agraïment al poble de Sollana encoratjant especialment els joves a continuar contribuint a l'engrandiment de la pàtria. Acabat tot, el poble en massa acompanyà la comitiva fins l'estació i, entre vives i aclamacions d'entusiasme, el tren va eixir cap a Silla.

La Topografia Mèdica

Des de l'any 1841, funcionava a València l'Institut Mèdic Valencià, fundat pel metge Luís Bertran i Besante i un grup de col·legues; una institució extra acadèmica, l'objectiu inicial de la qual era la defensa dels interessos

27. El nét Francesc Vera Casas.

28. Comunicació datada a València el 23 de novembre del 1923.

29. *El Pueblo*, 8 de juny del 1924.

professionals junt amb un vessant de tipus històric consistent en relançar la medicina espanyola. En passar els anys, aquesta institució va acordar promoure una sèrie de premis anuals per a estimular les investigacions mèdiques. L'any 1926, el doctor Vera decideix presentar la seua topografia a aquests premis. És per això que en la topografia de Sollana consta la data del 1926, tot i que ja la tenia redactada el 1923, encara que continuà afegint-li detalls fins aquell any³⁰.

Sabem, per l'acta de la Junta Directiva del 14 de gener del 1926, que es presentaren als premis anuals quatre topografies, dos treballs per a la secció de Medicina, dos per a la d'Higiene i un per a la secció de tema lliure. Va resultar finalment premiada, segons acta de la Junta General Extraordinària del 12 de maig del 1926, la Topografia Mèdica de Tavernes de la Vallldigna del doctor Vicente Grau Bono. Les altres tres topografies eren les d'Orpesa, Alaquàs i Sollana³¹.

Segons el professor López Piñero³², a València, la principal institució promotora del gènere fou, com ja hem dit adés, l'Institut Mèdic Valencià, de qui va ser entusiasta impulsor el doctor Juan Bautista Peset i Vidal. L'interés dels metges valencians per aquest tipus de treballs es mantingué fins a finals del segle XIX amb aportacions d'estudis notables. Durant les primeres dècades del segle XX, les topografies mèdiques continuaren encara realitzant la funció de recollir els estudis ecològics, mèdics i socials que alguns dels millors metges rurals realitzaren aprofitant una dilatada experiència professional en una localitat determinada. El llistat complet de topografies seria excessivament extens, per això, només en destacarem algunes de poblacions de la província de València com la de Ròtova (1910), Manuel (1911), Meliana (1913), Riba-roja de Túria (1914), Utiel (1916), Alberic (1922), Burjassot (1922), Tavernes de la Vallldigna (1926), Benetússer (1927) i la que el doctor Vera Verdú dedicà a Sollana (1926)³³.

L'estructura de la Topografia mèdica del doctor Vera coincideix amb les obres d'aquest mateix gènere que es crigueren altres metges rurals valencians durant els mateixos anys. El referent més immediat, tal com el mateix doctor Vera va manifestar, és la Topografia Mèdica de Ròtova del seu condeixeble José Izquierdo Sánchez. L'obra comprén dues grans parts, la primera dedicada a l'estudi del medi ambient i la segona a la població, les seues activitats i les principals malalties.

En la primera part, s'ocupa de les característiques geogràfiques i topogràfiques de la localitat, a més d'un com-

Topografia Mèdica de Sollana de 1926. Portada

plet estudi sobre la seua història. Altre tema que tracta són els aspectes climàtics, meteorològics, la flora i la fauna, i acaba amb un apartat, per a nosaltres importantíssim, sobre les característiques urbanes i urbanització en general de Sollana en què ens parla dels carrers i les places (amb una relació detallada de tots els carrers), el sòl de la població, el clavegueram, l'enllumenament públic, les cases, l'abastiment d'aigua, els edificis principals d'aquells anys: les dues esglésies, la casa consistorial, l'escola pública, el mercat, l'escorxador, el llavador, el cementeri... Acaba aquesta primera part parlant de la policia sanitària.

La segona part consta de quatre capítols: en el primer estudia les característiques físiques de la població de Sollana: pes, talla, índex cefàlic i nasal, el temperament dels sollaners i un curiós apartat que ell anomena «etnosociologia», en què ens parla dels caràcters psíquics i socials, els usos i costums de la població (amb les principals festivitats), indumentària, llenguatge i alimentació; el següent, el dedica a les activitats de població: l'agricultura, el procés de producció de l'arròs, les aficions i altres activitats com la pesca i la cacera, també ens parla del comerç i vies de comunicació, les professions i oficis, la instrucció i educació a Sollana, l'analfabetisme, etc. En el tercer capítol, el demogràfic, ens presenta un estudi

30. Francesc Vera Casas, nét del doctor Vera, conserva un retall de premsa de 1923 sobre el nomenament de director corresponent del Centre de Cultura Valenciana en Sollana que diu, textualment, el següent: *CENTRO DE CULTURA VALENCIANA, Se reunió ayer en junta administrativa, bajo la presidencia de D. José Martínez Aloy, adoptándose entre otros acuerdos, los siguientes: Nombrar director correspondiente a D. Francisco Vera Verdú, doctor en Medicina, autor de una topografía médica muy interesante.*

31. En Junta General del 22 de gener es llegiren els títols i lemes dels treballs presentats, i es van designar els ponents per a formar les comissions que havien de jutjar els treballs presentats: Vicente Peset Cervera, Miguel Martí Sanchis i Julio Perales García per a les topografies. Finalment, en la Junta General Extraordinària del 12 de maig del 1926, el doctor Marco Navarro llegí el dictamen emés sobre les topografies. Va resultar premiada, com ja hem dit, la Topografia Mèdica de Tavernes de la Vallldigna del doctor Vicente Grau Bono.

32. LOPEZ PIÑERO, J. M.: «L'ambientalisme mèdic i l'obra de Francesc Vera...», p. 9-16.

33. Premios Roel del Instituto Médico Valenciano entre 1908 y 1926 (historiadelamedicina.wordpress.com).

minucios de l'evolució de població entre 1900 i 1920; i, finalment, en el darrer capítol s'ocupa de les característiques morbosos o patològiques, és a dir, de les formes clíniques més freqüents en la localitat.

L'obra acaba amb dos apèndixs, el primer, sobre les aigües mineromedicinals fetes brollar el 1916 en una perforació en principi destinada a trobar aigua potable i el segon, amb una notícia breu sobre remeis terapèutics d'ús corrent en la localitat que podríem dir de «medicina naturista».

S'acompanya el treball d'abundants fotografies de l'època, amb plànols de la província de València, de l'eixample de la població, del pou abissini, del pou artesià, de la casa capitular, de les escoles públiques, de l'escorxador i del mercat, entre altres imatges d'interés.

Coincidim amb l'opinió de Luis Orteaga³⁴ que l'exemple de literatura científica que representen les topografies mèdiques ofereixen un valor indubtable, no només per als historiadors de la medicina, sinó també per a aquells interessats en altres branques del saber. La consulta de les topografies pot aportar informacions valuosíssimes per a futurs estudis.

El Centre d'Higiene Rural

Segons el professor López Piñero, Vera Verdú «no es limità, malgrat tot, a ser un prestigiós clínic, sinó que tingué sempre, sens dubte per la influència del seu mestre, Gómez Reig, un actiu interès per la medicina preventiva i social»³⁵. Una prova més de la preocupació de Vera Verdú per millorar l'estat sanitari de la població i dels habitants, és la creació del Centre d'Higiene Rural de Sollana, segons l'alcalde del moment José Magraner Claver, un dels primers que es crearien en tota la província i que dirigí fins a la seua mort.

El nou centre d'higiene es va inaugurar divendres 16 de novembre de 1934. Aquell dia hi hagué recepció de personalitats a l'ajuntament, a més del personal sanitari i ensenyants que formaven part de la Càtedra ambulante de l'Escola de Puericultura de València, una secció d'aquesta institució valenciana altament involucrada en campanyes de promoció de la salut i protecció infantil, creada

l'any 1929, les accions de la qual estaven adreçades especialment a joves i mares³⁶. Es visitaren les dependències del nou centre d'higiene i la comitiva es traslladà al cinema Serrano on tingueren lloc els parlaments tant dels professionals de la salut com de les autoritats locals polítiques i sanitàries. Totes les intervencions giraren al voltant de la higiene infantil i la medicina preventiva i estaven enfocades de cara a les mares i futures mares de Sollana. Justament per això, el cinema Serrano estava ple de gom a gom de xiquetes i xiquets de Sollana i especialment de dones.

Tot seguit, es repartiren diversos follets relatius a la higiene infantil, en definitiva, material divulgatiu imprés. L'acte va acabar amb la projecció de *València, protectora de la infància*, un documental que es realitzà per a representar València en la Quinzena Internacional de Protecció a la Infància i Acció Social celebrada a París en Juliol del 1928 i que il·lustrava el treball que les institucions públiques valencianes realitzaven a favor de la infància en els àmbits sanitari, educatiu i, fins i tot judicial, a través d'una sèrie d'escenes que tenien com a tema comú diverses facetes de la vida de l'infant: la naixença, l'alimentació, les malalties, els xiquets abandonats, els xiquets a l'escola, etc. El documental va ser dirigit per Maximiliano Tous, un dels primers directors de cine en el sentit estricte de la paraula que hi va haver a Espanya.³⁷ En el seu parlament, l'alcalde de Sollana, José Magraner Claver, va manifestar sentir-se doblement satisfet, d'una banda per la nova inauguració del Centre d'Higiene Rural i d'altra per ser un dels primers que funcionarien a la província.

El doctor Vera, com no podia ser d'altra manera, enfocà també el parlament a les mares de Sollana i, especialment, a la medicina preventiva. Destaquem del parlament les següents paraules:

La sanidad actualmente, va tomando carta de naturaleza en el desarrollo político-social de los pueblos cultos y progresivos. La sanidad no puede concebirse en divorcio con la higiene, cuya misión es precaver y evitar.

La sanidad de un pueblo se define por el coeficiente de morbilidad y por los datos que arrojan sus estadísticas de mortalidad. Si observamos la mortalidad que España ofrece, pronto advertiremos, que uno de sus capítulos, el de mortalidad infantil alcanza cifras verdaderamente aterradoras.

34. URTEAGA, L.: «Miserias, miasmas y microbios. Las topografías médicas y el estudio del medio ambiente en el siglo XIX» en *Cuadernos Críticos de Geografía Humana*. 1980. Universitat de Barcelona. <http://www.ub.edu/geocrit/geo29.htm>

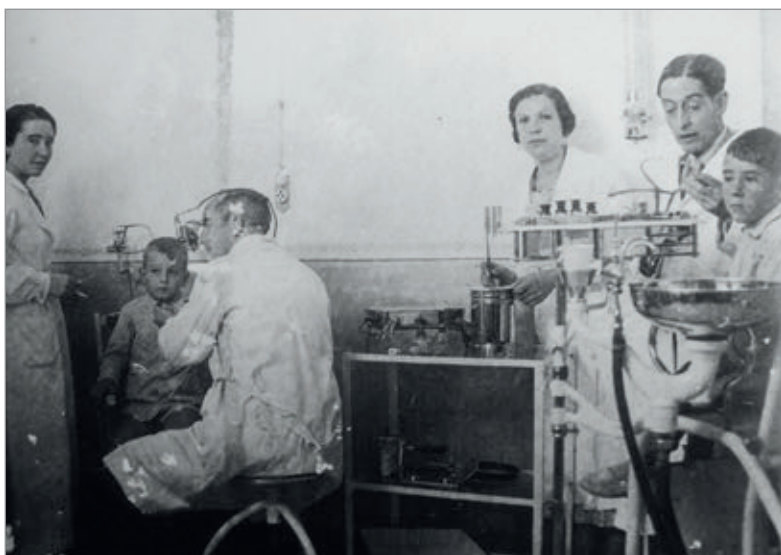
35. LÓPEZ PIÑERO, J. M.: «L'ambientalisme mèdic i l'obra de Francesc Vera...», p. 9-16.

36. La Càtedra ambulante de l'Escola de Puericultura de València es va crear el 1929 i va iniciar la seua actuació en el Teatre Serrano de la ciutat de Sueca, i «estengué el seu afany sanitari i social a tota la província, sent aquesta campanya la precursora en Espanya de l'educació sanitari-social de la infància» en expressió de qui va ser un dels directors de l'escola el doctor José Selfa. En concret, els diumenges i dies festius, personal de l'Escola es traslladava als pobles i en col·laboració amb les autoritats locals, el metge i el mestre del lloc, se celebraven xarrades divulgatives dedicades a les mares. Es tancava l'acte amb un repartiment de follets, vacunacions infantils i la projecció d'una pel·lícula donada a l'escola i premiada a París, titulada *València, protectora de la infància*.

37. Segons Enrique Perdiguero, es tractava d'una producció valenciana en blanc i negre pensada i executada per a l'estranger, muda amb rètols primer en francès i després en castellà amb l'objectiu de difondre la labor realitzada per les principals institucions valencianes envers el món de la infància. En començar la pel·lícula es desenvolupa una seqüència amb vistes dels monuments més emblemàtics, el port i l'horta de València. Tot seguit, a través d'imatges de monuments, edificis i obres públiques va tractant diversos aspectes en el següent ordre: «*El niño que nace, la alimentación del niño, el niño enfermo, el niño aislado, el niño abandonado, el niño en la escuela, el niño anormal, el niño en los jardines.*» (<http://metode.cat/es/revistas/monograficos/%C2%A1comprobado-cientificamente/la-salut-a-traves-dels-mitjans>). La fitxa tècnica i artística estava a càrrec de Maximiliano Tous (Font: arxiu. ivac-lafilmoteca.es)

(...) Y cabe ahora preguntar. ¿Es posible consentir sin menoscabo, estadísticas tan humillantes que nos cubran de oprobio ante el gran concierto mundial de pueblos cultos y civilizados? No, no deben consentirlas aquellos pueblos que sienten latir en su interior las ansias de suregeneración y de su engrandecimiento. Es más, es que sería injusto, sería hasta inhumano seguir por tan desconsoladores senderos, cuando el niño que viene al mundo por el solo impulso de sus progenitores sin contar con la expresa voluntad del mismo, adquiere por esto derechos que ya la Sociedad de Naciones reconoce, como son los de ser alimentado por su madre y cuidado y protegido de los padre y a falta de ellos por una sociedad comprensiva y bien constituida que les supla en sus veces y funciones. Pero entre aquellos derechos del niño, figura otro más sagrado si cabe que reclama honores de primacía, es el derecho que tiene el niño a nacer perfectamente sano, como garantía de que pueda traspasar los umbrales de la juventud. El mejor legado que un padre puede hacer a su hijo es la salud y de padres avariciosos, de padres tuberculosos, de padres alcohólicos y con taras nerviosas, no se engendran hijos sanos, sino seres entecos incapaces de resistir los embates de la vida y raquíticos con estigmas de generativos destinados a poblar cárceles o hospitales y elevar las cifras de la mortalidad general y si de la Parca escapan, solo sirven para engrosar el ovillo de nuestras miserias creando cargas al Estado y ser factor bien decisivo de pauperismo y degeneración de la raza. Así lo estiman nuestros gobernantes que percatados de tan trascendentales problemas, cumplen bien su misión dictando leyes y disposiciones, multiplicando dispensarios donde queden atendidas las tituladas plagas sociales y creando Centros como el que hoy inauguramos con otras instituciones que aseguren la buena crianza del niño cual futuro ciudadano que ha de regir en breve los destinos de la Patria. (...)

Sollana 15 de noviembre de 1934.³⁸

El Doctor Santiago Vidal, el Doctor Vera i les auxiliars Isabel García Blasco i Josefina Boira Queremón.

El nou centre primari comptava amb diferents serveis, vacunacions i altres atencions i, al seu front, el cap municipal de sanitat, el doctor Vera, assistit per altre metge titular, per la comare i auxiliats per dos joves de la localitat com infermeres. Una vegada per setmana tres metges especialistes es desplaçaven al nostre poble per a passar consulta.

És per tot això que cal reconèixer la gran labor desenvolupada tant pel doctor Vera com per la corporació municipal d'aquells anys, ja que va ser un aconseguiment positiu que va contribuir a millorar l'atenció sanitària de la població, especialment, de la població infantil.

Proposta d'escut nou per al poble de Sollana

A més d'un gran professional de la medicina, era el doctor Vera Verdú una persona il·lustrada, amant de la història i la cultura. Segons el sollaner Vicent G. Castillo, els pocs moments que tenia lliures els dedicava a la lectura, a la investigació: era amic insaciable de la cultura³⁹. El seu interès per la cultura en general, però també per la història local, el portà a rastrejar en diversos arxius la història del nostre poble, història que deixà ben palesa en la seua topografia mèdica.

L'aproximació biogràfica a la persona del doctor Vera ens fa pensar que seria un referent cultural en la Sollana d'aquells anys, un erudit del moment: doctor en medicina, director corresponent del Centre de Cultura Valenciana des del 1923, condecorat amb la Creu de la Beneficència el 1924, Inspector Municipal de Sanitat i director del Centre d'Higiene Rural. Per tot això, suposem que no solament seria respectat per les primeres autoritats en medicina, sinó també per les primeres autoritats municipals.

Possiblement, amb elles parlaria en més d'una ocasió sobre la conveniència de substituir l'escut de la població per un diferent i privatiu del municipi atenent al seu passat senyorial.

Així, el 2 de maig del 1935, el doctor Vera, co-neixedor de la voluntat de la Corporació Municipal d'adoptar un escut propi per al poble de Sollana, s'adreçà a l'alcalde, José Magraner Claver, per a proposar-li com hauria de ser aquell possible escut. La carta s'acompanyava d'un informe completíssim i d'un esborrany de l'escut proposat realitzat pel sollaner Ramón Año Esparza. Quatre dies després, el 6 de maig del 1935, la Corporació Municipal de Sollana aprovava, en sessió ordinària, la proposta del doctor Vera d'un nou escut per a la població.

Des d'aquell moment, l'escut dissenyat pel doctor Vera i realitzat pel sollaner Ramón Año

38. Original que conserva el nét del doctor Vera, Francesc Vera Casas.

39. GARCÍA CASTILLO, V.: «Hombres de nuestro ayer: Ilmo Sr. D. Francisco Vera Verdú» en *Sollana Fiestas Mayores 1975*, Sollana, Ajuntament de Sollana, 1975, p. 17-18.

Esparza, no solament es va començar a utilitzar en la documentació oficial i administrativa de l'Ajuntament, sinó que a poc a poc va començar a fer-se visible en edificis que constitueixen el patrimoni arquitectònic local com l'Ajuntament, el llavador, el mercat municipal, el pou del calvari, etc. Hui dia, a més de trobar l'escut com a imatge corporativa en la documentació oficial —segells, impresos, publicacions, cartells, etc.—, el podem trobar a color i de grandària considerable el frontal del Saló de Sessions de l'Ajuntament, tallat en pedra en la façana de la Casa Consistorial, en el tapís que penja del balcó principal de la Casa Consistorial en actes oficials i festes majors, en la medalla dels membres de la Corporació quan assisteixen a actes oficials, en els vehicles de propietat municipal, en plaques i pergamins, etc.

A més a més, el poble de Sollana, a poc a poc ha anat fent-lo seu, i l'ha incorporat també en els anagrames, escuts i segells de moltes institucions i associacions de Sollana.

El reconeixement en Sollana al doctor Vera

Uns dies després de ser aprovat per la Corporació Municipal el nou escut de la població, vista la personalitat del metge, l'esforç en pro de la població i l'interés mostrat per retraure la història del nostre municipi, un dels regidors, Rafael Codoñer Martí, va proposar al Ple que se li atorgara el títol de Ciutadà d'Honor del Municipi i es retolara una plaça amb el seu nom. Va ser acceptada la primera proposta i desestimada la segona. La història ens dirà que, si no va ser un ajuntament republicà qui li dedicà un carrer, sí que ho faria un ajuntament franquista després de la mort del Ciutadà d'Honor Vera Verdú.

El doctor Vera va faltar a Sollana dilluns 25 de febrer del 1946 a l'edat de 67 anys i amb 38 anys de servei a la població. El soterrar va ser una vertadera manifestació de sentiment per part de la població de Sollana. Posteriorment, i per acord plenari de l'1 de març del 1946, la corporació municipal d'aquell any i, en agraïment per la intensa labor desenvolupada al llarg de quasi quatre dècades, acordà dedicar-li el carrer denominat fins al moment «de l'Ensenyança»⁴⁰.

El dia escollit per al descobriment de la placa va ser el 20 de juny d'aquell mateix any. La placa que es col·locà està dividida en dos parts: la part superior té com a motiu central una mà amb un ull en la palma envoltada d'una corona de flors. En la part inferior la llegenda «Calle del médico D. Francisco Vera Verdú»⁴¹.

Dècades després, la corporació municipal presidida pel socialista Francesc Vila Llinares acordà en sessió ordinària del 25 de setembre del 1992 aprovar la relació de vies públiques del municipi adaptades a la toponímia valenciana, així, en consonància amb els altres vials dedicats a metges vinculats amb Sollana, es posà una nova placa

Placa del carrer dedicat al doctor Vera

en el carrer amb la llegenda carrer del Doctor Vera Verdú, sense destituir l'anterior.

La Topografia Mèdica del doctor Vera que romanía inèdita, va ser editada per l'Ajuntament de Sollana l'any 1991, a proposta de la regidora de Cultura Consuelo Zaragoza Ortega, amb un pròleg del Catedràtic d'Història de la Medicina de la Universitat de València José M. López Piñero⁴². La presentació de l'obra va tindre lloc la vesprada del dissabte 18 de maig del 1991 al saló de sessions de la casa de la vila amb assistència dels fills de l'autor, Isabel i Joaquín, néts, autoritats i veïns, que ompliren el saló.

A manera de cloenda

Poc més podem dir després de tot el que ací s'ha publicat. Només una reflexió per a cloure el present estudi: pense, amb ferma convicció, que podem considerar la figura del doctor Vera Verdú, nascut a Bocairent, com un exemple d'homenot local amb una projecció que ha traspassat la frontera dels anys. M'explique: va nàixer i va fer els seus estudis primaris, secundaris i universitaris durant el segle XIX, va desenvolupar la faceta professional i familiar en la primera meitat del segle XX, i fou reconegut tant en vida com després de la seua mort. Sobre ell s'han escrit diverses biografies, la present és una síntesi corregida i ampliada de totes elles. Ja en el segle XXI vaig reviscolar la seua memòria en la comunicació a l'Assemblea d'Història de la Ribera i hui es fa novament present en aquest programa de festes de Bocairent, la ciutat on va nàixer i on tot va començar. Confiam que la publicació d'aquest treball sobre el doctor Vera servirà per a recordar-nos la qualitat d'aquell home, les virtuts, les accions i inquietuds que, totes en conjunt, el feren mereixedor de justos i dignes reconeixements. Així mateix, esperem també que aquesta modesta aportació a la historiografia local haja contribuït a divulgar la personalitat de l'excel·lent professional, home de ciència, cultura i filantropia que fou el doctor Vera Verdú.

Joan Ferrús Vanaclocha

40. Arxiu Municipal de Sollana. Llibre d'actes núm. 8. Acta de la sessió plenària de l'1 de març del 1946.

41. Segons extracte de l'Acta de la Sessió Plenària del 24 de maig de 1946, llibre 9, pàgina 17: «Pagos: setecientas pesetas a hijos de José Mafé importe de su factura por la lápida rotuladora para la calle dedicada al Doctor Vera Verdú».

42. FERRÚS VANACLOCHA, J.: «Publicació del llibre Topografia mèdica de Sollana del doctor Vera Verdú» en *Butlletí d'Informació Municipal* núm. 11, Sollana, Ajuntament de Sollana, agost 1991.